

Мр Маријана
МАТОВИЋ

библиотекар саветник
Градска библиотека
„Владислав Пейковић Дис“
Чачак

УДК: 323.1(=19)(497.11)(091)
323.1(=19)(497.11 Чачак)1885/1948"

ЈЕРМЕНИ У ЧАЧКУ 1885 – 1948 (2. део)

АПСТРАКТ: Мада географски веома удаљене, Србија и Јерменија су духовно блиске и пријатељске земље, чије прве контакте на тлу Србије историја бележи у XIII веку, када почиње формирање прве јерменске колоније. Динамичан процес узајамне сарадње и обојавивања економских, духовних и културно-књижевних веза Срба и Јермена почиње када је Свети Сава први пут посетио Киликијску Јерменију 1235. године. Онда је евидентан утицај јерменског средњовековног традиционализма на моравску школу архиепископуре (Свуденица, Жича, Витовница...). Од XIII до XVIII века Јермени се у више наврата досељавају у Србију, највише у Београд и Нови Сад, нешто мање и у друге градове. Последњи талас досељавања збива се крајем XIX и почетком XX века, после крвавих појорова које су над овим древним хришћанским народом вршили Турци 1915. године. Мада не толико бројни, Јермени као преговачка нација представљају значајан економски и друштвени фактор у срединама у којима живе, донекле прихватајући локалну традицију. Крајем XIX века неколико јерменских породица досељава се и у Чачак, о чему сведоче малобројни сачувани документи из фондова Међуоштинског историјског архива у Чачку, Књиге рођених, венчаних и умрлих и породична гробница Лазаријанових на сџаром Чачанском гробљу, приказани у другом делу рада.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јерменија, Јермени, еноцид, јерменска колонија у Србији, Србија, Јермени у Србији, Чачак, Јермени у Чачку, српско-јерменске везе, Аруш Нисос (јан), Аршин Николић, Марко Саркисовић, Серкез (Саркис) Бербер(и)јан, Наркис (Наркас) Брицки, Аршин Лазар(и)јан, Лазар Лазар(и)јан

Долазак у Србију

Мада су Балкан и Закавказје међусобно веома удаљени, Србија и Јерменија² духовно су блиске и пријатељске земље: „Иако су Јермени и Срби као народи стасали на удаљеним географским просторима, иако између њих никада није било директних институционалних нити каквих других веза, по историји, традицији и култури, по националним црквама, та два народа необично су личила један на други. Чини се да су Јермени, који су се определили да живе међу Србима, више него било где лако губили идентитет и добровољно се асимиловали.“³

Српско-јерменске економске, културне и књижевне везе имају вишевековну традицију која траје више од 780 година:⁴ „Свети Сава је, путујући по источнохришћанским земљама посетио такође и Киликијску Јерменију (јерменска држава на обали Средоземног мора која је постојала у IX-XIV веку, сада у Турској),⁵ о чему је забележено у књизи Јустина Поповића *Жиција светих*.⁶ Када је Свети Сава гледао јерменске средњовековне споменике Киликије, био је одушевљен и одлучио да позове јерменске неимаре да учествују у зидању српских споменика. Нека научна истраживања сведоче да постоји утицај јерменске средњовековне архитектуре на

српске споменике, нарочито у Студеници, Жичи, Витовници⁷ (сл. 1)... Уопште, древна јерменска архитектура утицала је на моравску школу архитектуре.

После чувене Косовске битке 1389. године многи Јермени који су чинили део османлијске војске, сазнавши да морају да се боре против хришћана Срба, напустили су војску и остали недалеко од Сокобање и на планини Озрен саградили манастир Јерменчић [1392],⁸ у знак јерменско-српског пријатељства (сл. 2). У XVIII веку постојала је црква у Београду, а доласком Турака 1739. године срушили су је, а Јермене као и друге хришћане Турци су прогнали из српске престонице. Напуштајући Београд, Јермени су се населили у Новом Саду где су 1746. године саградили своју нову цркву, али је и она срушена у Титовој Југославији 1963. године (сл. 3).⁹ Дакле, где год има Јермена, пре свега они морају да имају своју цркву и школу. Ту су најбоља сведочанства о постојању и опстанку народа.¹⁰

Београдски Јермени

Одмах по турском освајању Београда 1521. године, султан Сулејман II наредио је да се седиште Смедеревског санџака пренесе из Смедерева у Београд, који убрзо од пограничног утврђења прераста у значајно трговачко седиште и главно војно упориште.

После пада под турску власт, Београд из основа мења етничку структуру – српско становништво, које је пре пада Београда било најбројније, готово потпуно је расељено, а наместо њега јавља се муслиманско, ‘турско’, разних раса и језика, из свих крајева Османске империје. Поред муслиманског становништва, први пут се у Београду појављују и друге етничке групе – Грци, Јевреји, Јермени и Цигани. Тако је Београд и својим становништвом постао спона између Истока и Запада.

Према записима хроничара, током обнове ранијим турским опсадама доста раз-

рушеног Београда, међу првима и у највећем броју пристижу муслимани из Босне, а потом и „на хиљаде људи из других места“ међу којима су најбројнији вешти трговци Дубровчани, називани Латинима, затим Турци, Грци, Јевреји, Цинцари, Јермени (сл. 4), Мађари и Цигани, који су сачињавали стално становништво. У Београд су стизали, са својом робом, и Арабљани и Персијанци, људи свих боја и језика муслиманског Истока.¹¹

Јермени свакако долазе у Београд са турском војском 1521. године,¹² ако не и раније. Није тачно познато када се и како први Јермени досељавају у српску престоницу, али, по свему судећи, појављују се у првим деценијама XV века, када заједно са другим „трговачким нацијама“¹³ вероватно стижу са Истока, мада поједини истраживачи сматрају да пре Турака у Београду није било Јермена.

Јермени убрзо постају важан економски фактор у Београду, а Евлија Челеби у опису Београда (1660) помиње једну јерменску махалу¹⁴ и посебну јерменску цркву,¹⁵ поред осам хришћанских – грчких, српских, бугарских, као и јеврејских богомоља.¹⁶

„Поред Јевреја, као посебна етничка група, јављају се и Јермени. Пре Турака њих у Београду није било. И њих је први од путописаца запазио Герлах и за њих забележио да су марљиви и да тргују свачим. Столеће касније они су већ знатан фактор на београдској чаршији и имају своју цркву. Они су тада угледни трговци и врло имућни. Браун, који је, за време свог боравка у Београду, одсео у кући једног Јерменина, који га је водио код својих пријатеља, приметио је како су ‘поизграђивали лепе куће’. У једној од ових видео је чесму, лепо купатило и пећи. ‘Ту смо били добро почашћени кафом, шербетом и изврским вином, какво даје суседна земља’ (мислио је на Србију). За Јермене је забележио као да су у трговању ‘јефттинији, него Јевреји или Грци’. По Киклеу они су једини трговали са Немачком и Бечом. Јермени су се бавили нарочито трговином, али и занатима. Касније су се истакли као банкар и јувелири. Као трговци

били су одлични у продаји најразноврснијих артикала, па и оних који немају никакве везе са њиховом домовином.¹⁷ 'Јерменска мала' налазила се између католичке и православне.

Јермени су и тада, као и раније, чинили посебну, у многим, одвојену групу. Сем језиком и писмом они су се разликовали и вером. Иако су били хришћани чинили су одвојену цркву. Били су најближе монофизитима, а у цркви су задржали свој језик и свој обред.¹⁸ За време Турака као да су били ближе православним, него католицима. Јермени су имали у Београду свога хлебара, свога берберина, своје кафеџије, па и онога, који је за њих резао или крижао дуван, на њихов начин. Имали су и своју кланицу, коју су подигли о свом трошку. Све то говори о њиховој високој култури, љубоморном чувању традиција, неговању својих навика, као и о организаторским способностима.¹⁹

На једној мапи из XVII века поједине етничке групе биле су забележене, почев од Саве према Дунаву, овим редом: Цигани, православни, Јермени, католици.²⁰

„Поједине верске и етничке групе имале су своја гробља. Хришћанска гробља била су одвојена од муслиманских. Католичко гробље било је одвојено од јерменског оградом. Дубровачко гробље, звано 'градина', било је ограђено зидом. Јевреји су имали своје гробље одвојено од осталих.“²¹

У првој половини XVII века нема много података о јерменским трговцима у балканским земљама. Тада их је било у Дубровнику, Сплиту, Београду и Софији, свакако у Скопљу, можда у Охриду и Љешу. У Сарајеву, па и у Ужицу, јако су се уврежили Јевреји, те није било много места и за њихове конкуренте.

Међутим, већ у другој половини XVII века значајно место у успостављању и проширивању трговачких веза припашће београдским трговцима Србима, Јерменима, Грцима и Дубровчанима.

Према сведочењима путописаца и осталих савременика, Јермени су оспособљени

и марљиви у вођењу трговине сваке врсте, те своје послове обављају ревностно, истрајно и доследно. Штедљиви и интелигентни, богатији су обично трговци,²² сиромашнији спретне занатлије, а најскромнији баштовани и виноградари. Често су ангажовани као мењачи-банкари, златари, сарафи²³ и финансијски експерти, јер су увек били добро обавештени о вођењу спољне трговине, а били су и гостионичари, уметници и занатлије разних профила. Чинили су групу за себе, а у погледу пословне вештине нису уступали пред Грцима и Цинцарима. Међутим, за разлику од Јевреја, као и Грци, нису били пријатељи Турака, због чега их ови киње и пљачкају: „Повезани заједничким језиком, писмом и вером који су их издвајали од осталог београдског становништва, Јермени су, средином XVII века, имали у Београду своју јаку и добро организовану колонију. Настањени у једној или две улице источног дела вароши, Јермени су ту имали своју цркву, своју општину и своје занатлије који су их подмиривали свим свакодневним потребама. Својим богатством и трговачким угледом, они су упадали у очи свим европским путницима. 'Ови Јермени растурени су по свим трговачким местима', каже Енглеz Браун. 'Изгледа ми да су у трговини поштенији и јевтинији него Јевреји или Грци.' Потражња источњачких производа на Западу учинила их је споном између турског истока и градова средње Европе у којима су персиску, сириску и индиску робу замењивали за мануфактурне продукте Запада. Француз Кикле, који је прошао кроз Београд 1658. године, истиче нарочито њихову трговину са Бечом и Немачком, 'обично Дунавом'. Међутим, они су се често спуштали у Дубровник и у Сплит и прелазили су у Анкону и Млетке, где су њихови сународници имали своје колоније и водили живу трговину. Присно повезани на широком подручју од средње Европе до Персије, Јермени су се истицали и у новчаним пословањима, служећи понекад као зајмодавци и самим дубровачким поклицарима.“²⁴

Француски путописац М. Кикле (Monsieur Quiclet) наводи 1658. године „да су пијаце у Београду пуне разноврсне робе, да су јерменски дућани добро снабдевени и да Јевреји такође имају дућане и робу у своме кварту.“

По једном духовитом поређењу, које вероватно потиче из трговачких кругова, представници појединих земаља, по својим способностима за трговину, ређани су овим редом: на прво место долазио је Јерменин, затим ђаво, па Грк (или Цинцарин), и на крају, Јеврејин. Међутим, према дубровачкој традицији, три Јерменина вредело је колико један Дубровчанин.

У живописној београдској чаршији били су бројни и трговци муслимани, а и домаћи Срби. Стога су се у тадашњем Београду говорили и разни језици, нарочито турски, језик господарећег слоја. Други по важности био је српски, језик најјаче етничке групе у Београду и околини. Трећи по значају био је италијански, потом јеврејски и јерменски, а у мањој мери и неки други језици.

Од јавних зграда својим обликом и величином издвајали су се (х)амама, тј. јавна купатила. За време Турака, било је у Београду седам јавних амама, од којих је највећи и најбољи био вероватно онај који су држали Јермени, па су га по одлуци варошке управе, 20. августа 1725. године „морали предати вароши која га је, како се у једној исправи каже, уредила на хришћански начин.“²⁵

Пораз Аустрије у рату са Турском 1739. године изазвао је у Београду праву пометњу. Када су Турци поново ушли у град, католичко становништво (Аустријанци, Немци, Мађари, Италијани, Јермени) било је у нарочитом страху, те је готово сво избегло у оближње градове: Земун, Карловце, Панчево, Бечкерек, Осијек, Темишвар, а нарочито Нови Сад.

Београдски Јермени нису смели да сачекају Турке и живот наставе у Београду. Њихов највећи грех био је што су једну цамију

претворили у цркву. Главнина становништва пребегла је преко Дунава и Саве и расула се по угарској равници: „Не зна се сасвим поуздано да ли су Јермени били присиљени напустити Београд или су то учинили својевољно, видевши и остале хришћане – православне и римокатолике, како напуштају град под опсадом и одлазе на север преко Саве и Дунава. Највероватнија је претпоставка да је њихов одлазак планирала и пратила Римокатоличка црква, јер се из записника са седница Конгрегације за пропаганду вере – црквеног тела које се бринуло о Јерменима католицима, сазнаје да је постојала наредба о заустављању избеглица код Петроварадинске тврђаве.“²⁶

Најимућнији Јермени у великом броју одселили су се у Варадински Шанац где су основали своју општину.²⁷ Захваљујући досељеним Јерменима и Србима, Нови Сад постаје једно од најживљих угарских тржишта. Грци и Јермени који су прешли у Земун сматрали су да је за њих повољније да живе као „турски поданици“ и уживају повластице које су им гарантовали Пожаревачки (1718) и Свиштовски мир (1791).

Већ 1871. у Петроварадинском Шанцу било је око 150 Јермена, да би половином двадесетог века потпуно ишчезли.²⁸

О животу Јермена у Београду сведоче документа и надгробни натписи. У срцу града, на београдској тврђави Калемегдану,²⁹ међу многим античким и средњовековним споменицима сачуване су три реликвије далеке прошлости – надгробни каменови са јерменским натписима из 1676, 1685. и 1714. године, потврђујући чињеницу да су Јермени некада били житељи Београда (сл. 5).³⁰

У XVII веку у Београду се појављује и први јерменски рукопис – *Тајаран* (Песарица црквених песама) (1688).³¹

Према попису од 24. новембра 1717. године, у Београду је живело једва око хиљаду грађанских породица, од чега 29 јерменских. Осим по језику, становништво се разликовало и по пореклу, култури, занимању, положају,

и мада је сво било православно, није било сво српско. Као што су сви католици рачунати у Немце, тако су и сви православни – Грци, Цинцари, Арнаути, Власи, Бугари, Јермени, рачунати у Србе. Све их је везивала вера и српски језик који су сви говорили, а често су водили разне заједничке послове.

Мада имају разгранате трговачке везе, Јермени живе повучено, а од 1740. године њихов удео у животу Београда био је незнатан. По свему судећи, Београд им је био станица приликом кретања са Предњег истока према Средњој Европи. Њихове позиције преузимају Цинцари, као и у другим варошима Србије: „На главним тржницама у Србији трговало се пре свега увозном робом, текстилим и другим занатским и фабричким производима. Главни трговци су били Грци, Јермени, Цинцари и Турци, али је после завршених устаничких борби мало њих остало у Београду. Непосредно по насталом примирју 1807. године ницали су на све стране у земљи, а нарочито у Београду, мали дућани. Главни предмет њихове трговине били су: шећер, кафа, пиринач, зејтин, затим чоха, свила, мараме, вунене и памучне тканине и метална роба (разни алати од гвожђа и челика).“³²

После Другог српског устанка у Београду је живело још врло мало Јермена: „Некада су Јермени у Београду били бројнији, настањивали су један крај познат као ‘Јерменска колонија у Београду’, али су током ратова, крајем XVIII и почетком XIX века већином расељени. После 1815. Јермени се у Београду помињу као ретки досељеници, по занимању махом бербери³³ и ћурчије, придошли са својим господарима Турцима, па су и записивани у турским еснафима.“³⁴

На формирање јерменске колоније у Србији новијег времена највише су утицали плански погроми Турака над Јерменима 1875/1876, 1895/1896, 1909. и 1915-1923,³⁵ један од највећих геноцида у историји. После ових крвавих догађаја, Јермени у више наврата долазе у Србију, а нарочито после 1915. године, када се неколицина Јермена, осим у

Београд и Нови Сад, насељава и у градове централне Србије - Панчево, Врњачку Бању, Крушевац, Књажевац, Шабац, Младеновац, Зајечар, Неготин, Свилајнац, Ниш, Алексинац, Врање, Параћин, Јагодину, Ваљево, Краљево, Чачак... У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца имали су статус избеглица о којима је бринуло посебно тело Лиге народа. Претпоставља се да их је тада у Србију дошло неколико стотина, од чега око 150 у Београду.³⁶

Судећи по томе како су се Јермени досељавали у Београд и друга места, највероватније да су у већим групама стизале целе породице, али и појединци који би се после вишегодишњег странствовања и скупљања новца, повремено враћали у завичај где би их чекале породице.

Срби су одувек гостољубиво примали Јермене, пружајући уточиште и подршку овом културном, вредном и честитом али нападеном народу, који је у новим срединама изнова окушавао своју животну срећу. Мада вековима расут по целом свету, овај стари народ кавкаске регије који карактеришу религијска подвојеност (православни - протестанти - католици), жеља за очувањем сопствене традиције (у чему посебно значајну улогу има Јерменска апостолска црква) и дубоко усађен смисао за трговину, успева да реши своје egzистенцијалне проблеме, па чак и просперира. Чувајући своје обичаје и традицију у оквиру бројних колонија у Европи и Азији, па и Србији као новој средини, донекле прихватају локалну традицију, бавећи се трговином, првенствено кафе, као својом претежном делатношћу. Деца им похађају српске школе, пошто јерменских није било. Ипак, у многим јерменским домовима традиционално се неговала јерменска реч, што је помогло да се матерњи језик спасе од заборава.³⁷

Имућни и образовани, јерменски досељеници 1935. године оснивају Удружење Јермена Краљевине Југославије, једну од најстаријих регистрованих етничких зајед-

ница у Србији. Убрзо купују и кућу са две помоћне зграде у Далматинској улици бр. 78 у Београду, где је био Јерменски дом³⁸ и јерменска школа (сл. 6). Било је то скромно уточиште за све Јермене који су настојали да очувају свој језик, културу и традицију. На жалост, после Другог светског рата имовина Удружења је конфискована, зграда одузета, а крајем XX века и срушена.³⁹

Рад Јерменске заједнице Србије, као следбеника и правног заступника Удружења Јермена Југославије, обновљен је 26. децембра 1995. године у Београду.⁴⁰ Заједница на територији Србије окупља 1.200 породица и броји преко 15.000 чланова српског и јерменског порекла. Одмах по обнављању Заједнице, отворена је недељна јерменска школа за децу и одрасле где се учи јерменски језик и писмо.⁴¹

Срби и Јермени на тлу Србије увек су имали добре односе: „Кроз векове у Србији су живели познати Јермени који су својим доприносом обогатили српску науку, културу, музику, уметност, а међу њима су били велики добротвор Сава Ђорђевић (Саак Геворкјан), академик Јаков Хлитчијев,⁴² чувени војни лекар Врамшапух Атаљанц⁴³ (прадеда чувене балерине Ашхен Атаљанц), лекар Амајак Мурадјан,⁴⁴ доктор економије Тиран Сукијасовић (Сукиасјан), врло познати у музичкој јавности композитори Петар Оскјан и Варткес Баронијан,⁴⁵ некадашњи директор Београдске опсерваторије Вахе Оскањан,⁴⁶ познати сликар Миодрог Вартабедијан Варта,⁴⁷ сестре Сукијасовић (Ружица, Маргита и Крунислава) које су учествовале у партизанском покрету у Другом светском рату, а такође врло познати и веома цењени Јермени Согомон Техлирјан, Аршалујс Аствацатрјан, Ваан Минахорјан,⁴⁸ Ваан Тотомјанц,⁴⁹ Слободан Глигоријевић.⁵⁰

Између осталог, у јерменској штампању Конгрегације мекхитариста у Бечу, старој духовној, научној и културној установи формираној 1811. године у Бечу, а која функционише и дан-данас, штампани су *Српски*

рјечник 1818, 1851. и 1852. године, *Српске народне бајке* 1853. и друга дела Вука Караџића, Његошев *Горски вијенац* и прва збирка песама Бранка Радичевића 1847. године, као и друга значајна дела српских интелектуалаца XIX века.

У новијој историји вековно српско-јерменско пријатељство је настављено.⁵¹ У жељи да се два народа са трагичним историјским искуством што више приближе, у Београду је 1990. године оформљено Српско-јерменско друштво. Најзаслужнији за његово оснивање је редитељ и књижевник Слободан Бода Марковић (1935-2006). Чланови Друштва су многи београдски интелектуалци и јавне личности, од којих су неки јерменског порекла. Средином маја 1990. године тридесетак чланова Друштва посетило је Јерменију.⁵²

У Новом Саду, у близини зграде Главне поште на Булевару Михајла Пупина, где се до рушења 1963. године налазила Јерменска црква, 1992. је постављен, а 15. јануара 1993. године свечано откривен монументални хачкар,⁵³ поклон Друштва српско-јерменског пријатељства Новом Саду. Овим спомеником исказана је захвалност јерменског народа Новом Саду за пружање уточишта избеглим Јерменима 1739/40. године и одата почаст српским пилотима који су 12. децембра 1988. године погинули у авионској несрећи на аутопуту Јереван-Армавир, док су пружали помоћ јерменском народу кога је пет дана раније, 7. децембра, задесио катастрофалан земљотрес у коме је живот изгубило 25.000 људи. Израђен је од црвеног вулканског камена туфа, као један од два хачкара приспела у Југославију, оба дело јерменских уметника (сл. 7).⁵⁴

Други хачкар, рад јерменског вајара Рубена Налбандајана, постављен је исте, 1993. године у Земуну, поред улаза у манастирску цркву Светог архангела Гаврила (сл. 8). Натпис на хачкару такође подсећа на настрадале српске пилоте.⁵⁵

Недалеко од духовног центра Јерменије и седишта Јерменске апостолске цркве – Еч-

миадзина, поред моста на реци Касах где се авион срушио, подигнуто је 1995. године и монументално спомен-обележје „Сломљено крило“ које подсећа на пожртвованост и трагедију српских пилота, што је још више учврстило везе српског и јерменског народа (сл. 9).⁵⁶

Године 1994. потписан је уговор о билатералним односима између Јерменије и (тадашње) Савезне Републике Југославије. Потом је јула 2009. Борис Тадић, (тадашњи) председник Републике Србије, посетио Јерменију и том приликом положио венац на споменик „Сломљено крило“, посетио споменик-комплекс *Цицернакаберг*⁵⁷ и засадио дрво у Алеји сећања. Априла 2011. уследила је узвратна посета председника Републике Јерменије Сержа Саргсјана Србији, који је том приликом ван протокола замолио своје српске домаћине да окупе чланове породица настрадалих летача испред земунског манастира, где им је након полагања венаца испред хачкара још једном изразио захвалност свога народа за жртву коју су поднеле њихове породице.⁵⁸

У Јеревану је недавно, 24. априла 2015. године, на највишем државном нивоу обележена стогодишњица погрома над Јерменима, којој је, поред врховних црквених великодостојника Гарегина Другог и Арама Првог,⁵⁹ са осталим светским лидерима присуствовао и Томислав Николић, председник Републике Србије, симболично положивши жуту ружу помена у центар венаца „Не заборави ме“, у меморијалном комплексу *Цицернакаберг* (сл. 10, 11).⁶⁰

Јермени у Чачку

По правилу, Јермени су образовани и успешни,⁶¹ харизматични и друштвено потврђени и остварени, са великим поштовањем према земљи која их је примила. Врло брзо се уклапају у локалну средину, остварујући добру комуникацију са припадницима других нација, поштујући државне законе и начин живота. Њихова посебна одлика је и да, ма у

ком делу света живели, упорно и доследно чувају свој идентитет. Верско опредељење ново-придошлих становника делимично одређује и њихово будуће место становања. Међутим, с обзиром на малу бројност, за Јермене у Србији карактеристично је да у новој средини после извесног времена читаве породице изумиру, утапају се међу народе сродне културе као што су Срби или се одсељавају.

Слична судбина задесила је и некадашње чачанске Јермене⁶² о чијем мирном животу и неосетном нестајању постоје врло оскудни подаци, махом у малобројним сачуваним документима из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку, Књигама рођених, умрлих и венчаних, као и фрагментарна сећања све малобројнијих старих Чачана. Ипак, на основу архивских докумената, могуће је донекле реконструисати када су први Јермени дошли у чачански крај и шта је ове вредне, трудољубиве и поштене људе навело да ухљебље потраже тако далеко од своје домовине.

Арут Нигос,⁶³ туцац кафе, пописан је у Чачку **1885/1886.** године, што је први до сада познати спомен Јермена у Чачку. Сачуван је оригинални документ *Пријавна листица*⁶⁴ Округа Чачанског, Општине Чачанске, у месту Чачак, датирана са *3. марта 1886. год. у Чачку*, а односи се на *Принос од кавиштала у радњи за шуцање кафе*, категорисаној као *занатлијска и индустријска*, у износу од 50 динара и порезом од 10 пара [?]. *Поштински пријавника* [ћирилицом]- *Арути Нигос, Јерменин* (сл. 12).

На следећој страни, у рубрици *Примедба*, вертикално је исписано: *Извинио се. / Бр. 1936 [1906?]/ 16. марта 1886. Ч. / Начелник*, [потпис нечитак].

Аргин Николић (Велики Пакарнич, Јерменија, 1854 [1855?]) - Чачак, 7. јануар 1904), посрбљеног презимена,⁶⁵ уписан је у *Књигу цркве ... храма ... за уписивање умрлих од 18.. до 18.. године. – за 1904. годину*. На *180. страни*, под текућим бројем *4.* уписано је по рубрикама: [*Име, презиме, радња и њол*

умрло⁷] Артин Николић, туџач кафе из Чачка, мушки пол / [Месџо *иде је умро*] Чачанска окр. болница Чачак / [Година, месец и дан кад је умро] Год. 1904. Седмог – 7. јануара [Време кад је умро дању или ноћу, *и́ре или њосле њодне, и́ре или њосле њоноћи*] ноћу по поноћи [Година, месец и дан сахрањивања] Год. 1904. 8 јануара / [И у ком је *џробљу мрџвац сахрањен*] у чачанском⁶⁶ / [Месџо рођења] Ђемах-село Велики Пакареч - Мала Азија - Јерменска / [Месџо у ком је највише *сџановао*] чачанска окр. болница Чачак / [Колико је *џодина живео*] 50 година / [Брачно *сџање*] у браку 25. г. [Од какве је болесџи или којим начином умро] од “Pneumonie” – запаљења плућа / NB вере православне, народност Јерменин / [Име и *џрезиме свешџеника који је ојело свршио*] Вел. Јов. Белопавлић / [Је ли умрли своје *џрехове исџоведио и џричесџио се*] није (сл. 13-19).

Марко Саркисовић⁶⁷ (Турска, 1846 [?] – Чачак, 8. новембар 1906), такође по-србљеног презимена, уписан је у *Књџиу цркве ... храма ... за уџисивање умрлих од 18.. до 18.. џодине, за 1906. џодину*, на сџтр. 212, под текућим бројем 125, по рубрикама: [Име, *џрезиме, радња и џол умрло*] Марко Саркисовић, туџач кафе у Чачку, Јерменин правосл. вере мушког пола / [Месџо *иде је умро*] Чачанска окружна болница у Чачку / [Година, месец и дан кад је умро] Године 1906. 8. Новембра / [Време кад је умро дању или ноћу, *и́ре или њосле њодне, и́ре или њосле њоноћи*] дању пре подне / [Година, месец и дан сахрањивања] Год. 1906. 9. Новембра / [И у ком је *џробљу мрџвац сахрањен*] у чачанском / [Месџо рођења] Турска / у Азији / [Месџо у ком је највише *сџановао*] Чачак окр. болница / [Колико је *џодина у браку*] Не зна се / [Колико је *џодина живео*] 60. година / [Брачно *сџање*] Не зна се / [Од какве је болесџи или којим начином умро] „Мана срца“ хронично запаљење плућне марамице “Exudat Pleurit. Deg. cordis” / [Име и *џрезиме свешџеника који је ојело свршио*] Велимир Јов. Белопавлић / [Је ли умрли своје *џрехове исџоведио и џричесџио се*] Секциран. Није. Вера православна народност Јерменин (сл. 20-27).

У Чачку је неко време⁶⁸ живео и део породице **Серкеза⁶⁹ Берберџана** (сл. 28): „Санитетски капетан прве класе српске војске др Берберџан Серкез рођен је у Цариграду 1887. године, где је завршио основну школу, гимназију и медицински факултет, када је 1903. године добио чин поручника турске војске, па је распоређен у војну болницу у Цариграду. Одатле је премештен у Стару Србију у Пријепоље, а крајем 1905. године враћа се на кратко у Цариград, одакле је прекомандован у војну болницу у Косовској Митровици, када је добио чин капетана прве класе турске војске. По избијању Балканских ратова 1912. године целу турску војну болницу, заједно са рањеницима, предаје српској Ибарској војсци. До 1913. године радио је као српски војни лекар у тој истој косовскомитровачкој болници, затим у Зајечару и на крају у Четрнаестој резервној војној болници у Београду. Почетком 1914. године добио је српско држављанство и чин санитетског капетана прве класе. По избијању Првог светског рата прво је распоређен у београдску, а затим косовскомитровачку војну болницу коју је добро познавао. Са српском војском је прешао Албанију, а 1916. и 1917. године био на Крфу. Затим је пребачен на Солунски фронт где је, као и његов земљак др Михран Казес [Цариград, 1. август 1857 – Албанија, 30. новембар 1915], прекомандован на дужност лекара Резервне муниционе колоне Врховне команде. Са том јединицом од Солуна је стигао до Скопља, а онда до Косовске Митровице. По доласку кући разболео се од грипа од кога је умро 14. новембра 1918. године. Имао је породицу – жену и четворо деце.“⁷⁰

Серкез и Љубица (рођена Ристић) Берберџан имали су **Михаила** (Сјеница, 1907 – Београд, 2008),⁷¹ **Милку** (сл. 29),⁷² **Даринку** (рођена 1911) и **Слободана** (Косовска Миџровица, 1913 – Сарајево, 7. аџрил 1973).⁷³ Даринка и Слободан били су ученици чачанске Гимназије, али су из непознатих разлога становали на две адресе – Даринка у улици Рајићевој бр. 7, а Слободан у улици Цара Лазара бр. 64 (код Душана Бојовића,

радника). Према Извештајима чачанске Гимназије, обоје су 1929. године похађали VI разред, а Слободан је и понављао.⁷⁴ Будући да је Михаило по завршетку крагујевачке Гимназије 1927. године уписао студије права, а сестра Милка похађала учитељску школу у Крагујевцу, највероватније се због тога не спомињу као житељи Чачка.

Наркис (Наркас) Брички (рођен новембра 1890. у Чачку) био је судски приправник, а према документима из Међуопштинског историјског архива у Чачку, 193[?] године вадио је некакво уверење у непознате сврхе. Оженио се у Чачку Рускињом која је била војни лекар, а 30-тих година прошлог века отишли су из Чачка.

Артин Лазаријан⁷⁵ (Кемах - Багарич, Јерменија, 1860 - Чачак, 1928), рођен у Кемаху код Багарича,⁷⁶ дошао је у Чачак 1898. године, а судећи према сачуваним документима, син Лазар (Лаза) највероватније је дошао после оца, 1906. године.⁷⁷ Артин је у Чачку отворио бакалску радњу у којој је, поред продаје бакалука, основна делатност била пржење и туцање кафе (*џамис*). Радња се првобитно налазила на данашњем корзоу (улица Градско шеталиште) у центру града, где је до Поштанске штедионице била апотека Аристида Јовановића (рођеног брата чувеног вајара Ђорђа Јовановића), а до ње, у улици Краља Александра бр. 11, радња Артина Лазаријана за туцање кафе (можда и са колонијалном робом) за коју је плаћао закуп, а ту је и становао са породицом.⁷⁸

Касније, двадесетих година, Артин Лазаријан прелази у улицу Краља Милана бр. 32 (стари број), где Лазар Лазаријан 1928. (исте године када му умире отац Артин) купује локал (дућан) поред некадашње кафане, такозваног, старог, „Пролећа“,⁷⁹ од синова Милеве Ристић:⁸⁰ „[...] Више ‘Општинске кафане’ била је трговинска радња Сретена Гавриловића, потом опанчарске раднице Мијаила Стамболића и Радивоја Јекића. На том простору је, касније, сазидао апотеку Радивоје Пантовић, а до ње радњу Јерменин, Артин

Лазаријан са сином, познати као трговци кафом. Испред радње висила је рекламна табла бркатог човека са чалмом који из шољице срче кафу. Због тога се говорило – ‘кафа код Турчина’“.⁸¹

Радња се налазила у приземљу зграде између некадашње кафане, такозваног ‘старог’ „Пролећа“ и Аћимовића куће.⁸² Породица је становала на спрату са карактеристичним доксом, изнад чијег је прозора великим ћириличним словима било уклесано *ЛАЗАРИЈАН*, а поред имена породице и година зидања, 1931. Изнад улазних врата радње такође је великим ћириличним словима било исписано *ЛАЗАРИЈАН Продавница Бр. 18*. Десно од локала налазили су се кафана и млечни ресторан „Пролеће“, а са леве стране Аћимовића кућа (сл. 30, 31).

Артин и Злата⁸³ Лазаријан имали су сина **Лазара (Пакарић, Јерменска,⁸⁴ 10. децембар 1883⁸⁵- Чачак, 1948)** који је био удовац – његова прва жена Хлазатна [?], којом се оженио 15. јануара 1899. године, умрла је 18. септембра 1915. у Пакарићу. Други пут се венчао 4. фебруара 1921. године у Београду са **Селвином (понеде Сервина) Владиковић,⁸⁶** девојком из Шапца (**рођена 25. децембра 1895. у Кемаху, Јерменија⁸⁷**), од оца Тихомира и мајке Катарине (сл. 32). Кум је био Саво Сукијасовић, трговац из Зајечара, а стари сват Агоп Баронијан⁸⁸ из Ваљева.

Лазар и Селвина имали су шесторо деце, све рођене у Чачку: **близанце Слободана и Слободанку⁸⁹ (рођени 5. септембра 1922)**, сина **Сава** (треће дете, **рођен 13/28. јуна 1925**, кум Аврам Сукијасовић, тровац из Зајечара⁹⁰), сина **Тихомира Тика** (четврто дете, **рођен 29. маја 1927, стрељан у Ваљеву 1945;**⁹¹ кум Саво Сукијасовић, трговац из Зајечара), ћерку **Злату** (пето дете, **рођена 25. априла 1931**, кум Саво Сукијасовић; **умрла 13. јануара 1937**)⁹² и сина **Артина⁹³** (шесто дете, **рођен 9. априла 1940, преминуо 4. марта 2011. у Канади**)⁹⁴ (сл. 33).

Слободан, Слободанка, Саво и Тихомир Лазаријан⁹⁵ били су ђаци чачанске Гим-

назије – Слободанка је матурирала школске 1940/41. године, Слободан 1941/42, а Саво (уписиван и као Лазаревић) 1943/44.⁹⁶

Артин Лазаријан преминуо је 1928, те је уписан у Књигу цркве *чачанске I њар.[охије]* храма *Св. Вазнесења* за уписивање умрлих у 1928 години.⁹⁷ На *сѣрани 19*, под [1.] *ше-кућим бројем 46*, уписано је по рубрикама: [2. *Име и њрезиме / Занимање (код деце: име, њрезиме, занимање родитијеља), љодине сѣаросѣи, брачно сѣање, вера и љол умрлої*] Артин Лазаријан трговац из / Чачка, удов, стар 68 год. Јерменин / вере православне / мушки пол; [3. *Месѣо љде је умро*] Чачак; [4. *Година, месец, дан и време смртѣи*] 1928 / децембра / 5-18 / пре подне; [5. *Година, месец и дан сахране*] 1928 / децембра / 6-19; [6. *У коме је ѣробљу сахрањен*] у чачанском ; [7. *Месѣо рођења умрлої*] Јерменска; [8. *Где је највише сѣановао*] Чачак; [9. *Од какве је болесѣи или каквим начином умро*] Срчана мана; [10. *Име и њрезиме свешѣеника који је оѣло извршио*] прота / Сретен Ј. Михаиловић; [11. *Да ли је умрли ѣрехе исѣоветио и ѣричесѣио се*] јесте; [12. Примедба -] (сл. 34).

У духу часне српске традиције доброчинства, Артин Лазаријан и његова супруга Злата са другим виђенијим Чачанима уписани су као *Ушемељачи* Црвеног крста у Чачку на мермерној плочи која и данас стоји у просторијама Црвеног крста (сл. 35).

У фонду Међуопштинског историјског архива у Чачку чува се плакат који такође сведочи о хуманости Артина Лазаријана чије се име налази међу бројним угледним Чачанима: Чачанско трговачко удружење и омладина одржали су 27. октобра 1945. године „Свечан помен својим умрлим и у рату погинулим: почасним члановима, великим добротворима, добротворима и утемељачима, у четвртак 27. ов м-ца у 10 часова пре подне у чачанској цркви и то: [...] *Великим добротворима: [...] Арѣину Лазаријану [...]*. Умољавају се породице умрлих и погинулих чланова као и чланови Удружења, да поменутог дана изволе присуствовати овом помену. Управа

Чачанског Трг. Удружења и Омладине / септембра 1945. год. Чачак“ (сл. 36).⁹⁸

У складу са добрим пословним обичајем да „ко оглашује, тај напредује“, Лазар Лазаријан своју радњу повремено оглашава на страницама „Чачанског гласа“: *Моја добро сорѣирана РАДЊА снабдевена с одличном колонијалном робом. / Расѣолажем увек са фрѣш-ком прженом кафом. / Сада сам увео елекѣтричну машину за млевење кафе ѣако да сваки ѣоѣрошач може ѣрисусѣовати ѣри млевењу кафе, од фрѣлаља ѣа навѣше. – Цене умерене. / Ул. Краља Милана бр. 32. / С ѣошѣовањем, Лазар А. Лазаријан ѣрѣ. Чачак (сл. 37).⁹⁹*

Ипак, по свему судећи, нису сви Чачани благонаклоно гледали на ову породицу, па „Чачански глас“ 12. јануара 1935. доноси напис *Акѣија ѣрѣоваца*: „Трговачко удружење у Чачку упутило је Општини чачанској акт, и добила одговор: да познати овдашњи трговац г. Лазаријан није поданик наше државе. Сходно мерама које се предузимају например код нас и у Мађарској, изгледа да је акѣија наших трговаца уперена против привредника – недржављана наших, да би се онемогућили у даљем раду у нашој средини ‘од које живе, а коју не поштују и којој ни у једном рату нису пружили жртава’, те сваки од њих и даље ‘два цара вара’. Не знамо за резултате ове акѣије трговаца, али ћемо, обавештења и објашњења ради, другом приликом донети њене појединости“ (сл. 38).¹⁰⁰

Радња је национализована 1948, а исте године преминуо је Лазар Лазаријан.

У годинама после Другог светског рата центар старог Чачка готово у потпуности је порушен, а са њим и породично здање Лазаријанових, као успомена на послове и дане ове вредне и честите породице. Тако је избрисана последња јерменска адреса у Чачку, али стари Чачани се и данас сећају радње Лазаријанових из које се ширио пријатан мирис пржене кафе.¹⁰¹

Слободанка је по професији била фармацевт, удала се за Црногорца, лекара Бран-

ка Шутиловића, а живели су у Котору. Син Жарко је лекар, такође живи у Котору, а кћи Злата (удата Краповић) чувени је архитекта, живи у Будви.¹⁰²

Саво¹⁰³ је студирао економију у Београду и добар је познавалац јерменске историје. Године 1950. са мајком Селвином и браћом Слободаном и Артином заувек одлази у Канаду, али се и после многих година са носталгијом сећа свог некадашњег живота у Србији.¹⁰⁴

„Ја не знам кад је мој деда дошао у Чачак. Знам да је из Турске дошао на Балкан, ишао до Беча и Трста и Сарајева и одлучио да живи у Чачку. После је довео свога сина, мога оца Лазара. Ресто од породице је остао у Турској – село или варош звала се Кемах. Они су сви нестали за време покоља, баба, татина прва жена и малолетни син и две сестре. Ја имам слику од њих.

Историја Лазаријанове породице је следећа.

1922. године родили су се близанци – Слободан и Слободанка. Онда сам ја дошао 1925. године. После мене долази Тихомир, затим сестра Злата и најзад брат Артин (мој рођени брат).

Слободанка се удала за Бранка Шутиловића и живели су у Котору. Син Жарко живи у Котору, а ћерка Злата у Будви. Жарко је лекар, а Злата (Краповић) је чувени архитект и има два сина. Слободанка је сахрањена на которском гробљу.

Мајка Селвина је са три сина напустила земљу 1950. и после годину дана по логорима у Трсту и Vremerhaven – стриц Бранка Шутиловића који је живео у Ванкуверу, довео нас је овде.

Слободан је оженио Македонку Phillips и имали су ћерку Sally (Селвина). Он је променио име на Лазаревић. Умро је у Торонту.

Моја мајка је умрла у Ванкуверу. Артин се оженио са Енглескињом и имају сина Ла-

зара и ћерку Оливију. Као што знате Артин је умро 2011. и сахрањен у Ванкуверу.

Ја сам оженио Сирануш (Јерменка). Њена мајка је из породице Курдијан из Београда и била удата и живела у Букурешту (Румунија).

Ја имам две ћерке Алис и Madlene. Они су ишли на универзитет овде и раде са мнош. Madlene се удала и има ћерку Маури стару једну и по годину.

Тихомирова смрт је велики проблем за мене. Какав је био разлог да су га убили?

Сада мало о Матовићима. Имали су две радње у Чачку. Један син је био у истом разреду са мнош.

Ја имам књигу (малу) *Murder of Nation* штампана 1915. године у Енглеској земљи, од енглеских писаца и описује прву годину покоља.“

Из детињства у Чачку памти и друге занимљиве детаље - кућу војводе Степе Степановића, у чијем се дворишту налазио артески бунар са изванредном пијаћом водом, коју би сваке седмице захватао и носио својој породици.

Саво не говори јерменски језик, али га разуме. Његови родитељи говорили су јерменски, мада не увек, будући да су радња и породични стан били у истом здању, и да је са њима у кући живело и двоје Срба – човек који је помагао оцу у радњи и жена која је помагала мајци. Лазар и Селвина планирали су да своју децу пошаљу у Јерменски колеџ (Collegio Armeno) у Венецији, али је Други светски рат онемогућио остварење ове жеље.

Слободан, Саво и Артин са мајком Селвином напустили су земљу 1950. године, годину дана задржавају се у Италији, а потом одлазе у Канаду: „Јермени су тада, као национална мањина, могли да иду у Америку, па је тетка Селвина, после течове смрти и губитка имовине, са синовима кренула на далек пут. Исељеницима је прва база била Италија, даље су могли само они који су имали

гарантно писмо. Лазаријане је срећа послужила и стигли су тамо где су намерили. Тетка је живела 102 године, умрла је и сахрањена у Канади. Последњи пут сам је видела 1976. или 1977. године, када је долазила у Србију да посети родбину. Још увек је била држећа“, казује Олга [Степановић], кћерка Селвинине млађе сестре Драгице и ваљевског трговца Агопа Баронијана.¹⁰⁵

Савова и Олгина мајка, Селвина Лазаријан и Драгица Баронијан су рођене сестре, кћерке Дикрана¹⁰⁶ Вартабедијана, који је по доласку у Србију узео име Тихомир Владиковић. Деда је из постојбине кренуо пре погрома, у потрази за бољим животом. Он и баба, чије је јерменско име било Гадар,¹⁰⁷ а српско Катарина, тада су имали само Селвину, коју су оставили у Јерменији, јер се прадеда плашио да му се син, уколико поведе дете, никада неће вратити. Деди се у Србији свидело, вратио се по девојчицу и трајно настанио у Шапцу. Владиковићи су се бавили трговином и у новом боравишту добили још једанаесторо деце, од којих је већина подлегла дечјим болестима. У животу су остали Селвина, моја мајка и четворица синова који су завршили високе школе. Селвина се удала за чачанског трговца Лазара Лазаријана, моја мајка за ваљевског трговца Агопа Баронијана, који је у Србију стигао пре Првог светског рата, са млађим братом Вартаном. Њих двојица су у Ваљеву отворили трговинску радњу, али се стриц касније преселио у Београд и имао радњу преко пута Бајлонијеве пијаци – испричала нам је Олга, најмлађа од четири кћерке Агопа и Драгице Баронијан.¹⁰⁸

Највише сачуваних докумената, као и сећања старијих Чачана, везано је управо за породицу Лазаријан која је у Чачку најдуже живела, али где данас не живи нико од њихо-

вих потомака: „Занатлије су у то време били господа, а Чачак космополитски град. Осим Срба, у њему су живели Јевреји, Муслимани, Аустријанци, Чеси, Италијани... Нико коме није сметао, дружили смо се, делили и добро и зло – каже, покушавајући да прикрије емоције, Драгиша Лазовић, ветеринар у пензији, који је, дружећи се са Лазаревим сином Савом, често залазио у његов дом [...]

Када је последњи пут посетио Србију, Саво Лазаријан је навратио и у Чачак.

- Испред куће се паркирао ауто и из њега изашао непознат човек. Интересује се станују ли овде Лазовићи. Гледам га, присећам се и проради ми кликер. ‘Саво, јеси ли то ти’, питам, а онда и он мене препозна – казује Драгиша, син некадашњег кафеџије Цветка Лазовића.

Он и Саво су били као браћа. Заједно су одрастали и упознавали живот, обојицу је у основној школи учила Вукосава Булатовић (сл. 39),¹⁰⁹ дружили су се и у Гимназији.

- Милорад Јовановић, Саво и ја смо били нераздвојна тројка. Дотерамо се, избацимо крагне, па увече на Корзо. Лето смо проводили на Морави, волели смо да се купамо, али и да гледамо девојке. Све су носиле једноделне костиме, бикини је у то време био појам – сећа се Драгиша Лазовић.

‘Свака је младост лепа’, констатује он док седимо и разговарамо испред столетне породичне куће у Улици војводе Степе. Фасада је одолела новим трендовима, сачувана је и некадашња калдрма, па је Драгишино двориште идеално место за присећање на старе и угледне чачанске породице у које су се, нема сумње, сврстали и Лазовићи и Лазаријани.¹¹⁰

Документа Архива Србије у Београду и Међуопштинског историјског архива у Чачку

У Архиву Србије у Београду (раније Државном архиву СРС) чува се *Преглој Николе Аћимовића да се не издаје под закуј право продаје тшугане кафе у Чачку*.¹¹¹

Госјодину министру народне привреде

По извесним законима земаљским ојштинске власти моју давати извесне артикле под аренду и истиу на љаћивајши, као: кантарју и друју.

Суд ојштинске чачанске пројшивно овоме дао је под закуј тшугане кафе – тшамис.

Ово по закону само Суд ојштинске града Београда може чинити, и тшо тшугане кафе – тшамис – под закуј дајши.

Ми смо се пројшиву овакве одлуке и радње Суда ојштинске чачанске жалили Начелству окр. чачанској, но Начелство решењем својим од 29. децембра прошле године Но 16961, радњу у појледу овом суда и одбора Ојштинске чачанске одобрило је са разлоја тшо суд ојштински од овој има користи.

Ово решење Начелства неправилно је, ја с тшоја пројшиву истиој као и одлуке суда и одбора Ојштинске чачанске жалимо се, а са ових разлоја:

Суд ојштински ниједним законом није овлашћен да тшугане кафе – тшамис – под закуј може давати.

Кад дакле законом није овлашћен да тшо може чинити и тшме нама продају тшугане кафе забраниши, тшо је разлој Начелства да је Ојштински суд ово учинио једино за своју користи, појрешан.

Према свему овде наведеном жалимо се ї. министру као надлежном и позованом да не одобрава да саме ојштинске оваква љлаћања усјановљавају и монополе ударају и молимо ја да решење Начелства и одлуку суда и одбора ојштинске чачанске у појледу давања под закуј тшугане кафе – тшамис – изволи уништиши.

Таксу љлаћамо.

5. јануара 1904. год.
Чачак

Покорни:

Никола Аћимовић, бакалин

Аришин Лозаровић

[шј. Лазаревић, односно Лазаријан - шрим. М. М.]

(ДА СРС – Мин. нар. привреде – Т-І – 93 – 1904)

Живот и свакодневне активности породице Лазаријан могуће је донекле реконструисати и на основу архивске грађе из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку,¹¹² где се, између осталог, чувају и преписи два рукописна Уверења, оба датирана са 26. јануара 1921. год. Чачак:

Прејис

Уверење

Коим доле појшисајши истиинитшо уверавамо сваку властї које се тшциало буде знајши а нарочитшо духовну о следећем:

1. Да је Лазар Лазаријан тшугач кафе односно бакалин из Чачка рођен 10. децембра 1883 год. у селу Пакарићу – Јерменска, од оца Аришина и мајши Злајше Лазаријана див. из Пакарића а сада оца Аришина сјално у Чачку живећеї.

2. Да је исти Лазар вере Источно Православне.

3. Да жене нема и да му према тшоме не сшоје никакве законске смейње сада сшугитиши у брак са женском која му сућена буде.

За садржину овој уверења јамчимо нашом чашићу као и нашом крејшном и некрејшном имовином нашиша и своје појшисе дајемо.

26. Јануара 1921 год.
у Чачку.

Издаваоци:

1. [без потписа]

2. [„ „]

оба из Чачка

Пошврду поднели и пред судом у свему за своје признали и издали Лазару Лазаријану пиуцачу кафе из Чачка, - суд ошшиине чачанске шврди по најлаши шаксе.

26. I 1921. г.

Чачак
Делов[ођа],
[нешийах поийиис]

Председник,
Раши В. Гавровић
Кмејови:
МРЈовановић
Анд. МНиколић [?]

Примљ. 26. I 1921. г.

у Чачку
Такса 3.00 дин.
Примио
блајајник
МЈовановић [?]

л. 37

дбр 184

[Кошев хране ?] дин. 8.00

сйбр. 183 Блаї[ајник]

[нешийах поийиис]

Бр. 717

Мислимо да се ово уверење ушврди које признајемо за своје, и изда Лазару Лазаријану пиуцачу кафе.

26. I – 1921. г.

Вел. О. Радичевић
Милан В. [Л.?] Сйојановић
Оверава
Председ. суда
В. В. Пауновић [?]

Да су: Велимир О. Радичевић и Милан В. [Л.?] Сйојановић, оба из Чачка, које суд лично познаје, ово уверење суду на ... [недостиаје завршеийах шекшиа] (сл. 40).

Прејис

Уверење

Коим доле поийиисаши истининишо уверавамо сваку власи које се шциало буде знаши а нарочийшо духовну о следећем:

1. Да је Лазар Лазаријан пиуцач кафе односно бакалин рођен 10. Децембра 1883. год. у селу Пакарићу – Јерменска, од оца Аришина и маји Злаије Лазаријана див. из Пакарића а сада оца Аришина сйално живећеї у Чачку.

2. Да је истиш Лазар Исийочно иравославне вере и да је прешао у Србију ире 15 год. и да од шгада сйално живи у вароши Чачку.

3. Да је Лазар Лазаријан ирви иуи сйуишо у брак са Хлазайном [?] ћерком Сава Јовановића¹¹³ из Пакарића 1899. год. месеца Јануара 15ої и да је њеїова жена Хлазайна умрла 18 Сейштембра 1915 год. у месту Пакарићу и да по смрти њеїове жене није ниде сйуишо у брак и брачне иреїоворе, и ирема шоме имао би сада сйуишиши у друји брак.

За садржину овој Уверења јамчимо нашоом чашићу као и нашоом кретином и некретином имовином, на шииа и своје иоииисе дајемо.

26 Јануара 1921. године
Чачак

Издаваоци:
1. Велимир О. Рагичевић
2. Милан В. [Л.?] Ситојановић,
оба из Чачка

Такса 3.00 дин.
ирииио
Блајајник,
НЈовановић [?]

л. 47
гбр. 231

[Шииамбиль]
Краљ. Срп.
Суд Оишиине Чачанске
Бр. 880
31-I-1921. г.
ЧАЧАК

Молимо: да се ово уверење утврди које за своје иризнајемо.
31. I – 921. г.

Вел. О. Рагичевић
Милан В. [Л.?] Ситојановић
Оверава
Председ. суда,
РВ Гавровић

Р.
Поитврђено уверење ио форми и издаио Лазару Лазаријану.
31. I – 921. г.

Делов.
[нечииак иоииис]

Председник
РВ Гавровић

(ОЧ к-5 л-2, ф I-р-163 н 921) (сл. 41).

Сачувана је и рукописна молба Артина Лазаријана (у молби потписаног као Лазаревић) да му се призна статус „прирођеног поданика“ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, датирана са 27. децембра 1921. године:

Суду оишиине Чачанске

Молим суд да ми изволи издаии уверење да ја у Чачку нейрекидно живим од ире двадесет и неколико године иде и своју самосиалну иуцачку радњу одављам и ирема шоме да се смаишрам ио грађанском закону за српској иоданика као ирирођен.

27 Децембра 1921. г.
у Чачку

Учиив
Ариин Лазаревић
ириовац у Чачку

[Штамбљ] *Краљ. Срп.*
Суд Ојшћине Чачанске
Бр. 12824
26-ХП-1921. і.
ЧАЧАК

На молбу Арђина Лазаревића шрї. из Чачка, суд овај издаје му ово...

Уверење:

Да молиоц Арђин живи у оvd. вароши од шре 20 іод.
Да је за све шо време био владања доброї и одављао самостјално шуцачку радњу.
Према овоме молиоц се шо шрађанском закону смашра као шрїрођен шоданик Краљевине Срба, Хрваїа и Сло-
венаца.

Такса је шлаћена.
[нечїшак шодшїис]

Председник,
РВГавровић
Кмешови:
Мил. Пешровић
МП Јовановић

(ОЧ к-7 л-2, ф. III – р 338 н 921) (сл. 42).

Трагичну историјску судбину Јермена и узроке њиховог одласка из домовине додатно рас-
ветљавају рукописна молба Арома Сукијасијана, трговца из Јагодине, као и одговор на његову
молбу, *Уверење Суда ошшћине чачанске*, откуцано на ћириличној писашој машини:

Суду ошшћине Чачанске
Чачак

Ја сам 1913. іодине дошао у Чачак и живео сам код своїа шїрица Арђина Лазаријана, шрїовца из Чачка шод име-
ном Аром Сукијасијан и био сам избељлица из Јерменије – Турске.

Када је насїуїила окушација Чачка од нешїријашеља 1915. іодине, ја сам своје шрезиме шроменио на Лазаријан, да
се сшасем инштернације као штурски шоданик. Да сам ошїао шри шрезимену Сукијасијан, мене би ошшреммили у Турску, као
штурскої шоданика, чега сам се шлашио здої шознаїшх школања, који су Турци вршили над Јерменима.

Зашо сам узео Лазаријан, који је био српски шоданик, да би ме, ако би ме инштернирвали, инштернирвали неїде у Аус-
шїрију или Мацарску, шошшо никако нисам хшїео да шрећем у Турску.

По шресшанку раїша, кад сам ошшїао у Јаїодину и шшамо сам шоврашшо своје шшаро и шраво шрезиме Сукијасијан,
којим се и данас служим.

Према шшоме, Аром С. Лазаријан и Аром С. Сукијасијан јесу два имена једної шше истїої лица.

За шшшвргу овоїа шриводим два сведока: Лазара А. Лазаријана, шрї. из Чачка, и Радовановић Воју, хош. из Чачка.
Молим Суд да ми на основу њихових исказа изда уверење о шшоме: да су Аром С. Лазаријан и Аром Сукијасијан
једно шше истїо лице.

Таксу шлаћам.
22.V.1933. і.
Чачак.

Учшшв,
Аром Сукијасијан
шрї. из Јаїодине

[нечийко]: Лазар
Лазаријан, иџри. и Воја
Радовановић, хойел. из
Чачка, ња изјавише:

Да је Аром С. Лазаријан и Аром Сукијасијан, иџри. из Јаїодине, једно истио лице, јамчимо морално и маїе-
ријално.

1. Лазар А. Лазаријан
иџри из Чачка
2. Војислав Радовановић
хойел. из Чачка
оверава
[Шїамбиљ]
По наредби
Преїседника ойиїїине
кмеїї,

[Шїамбиљ]

Примљено лично из руку 22.
маја 1933. іод. у суру
ойиїїине чачанске.

Гриммо,
секреїлар ойиїїине,
[нечийак іойїїис]
С 496
Бр. 9608

Р.
Издаїи молиоцу иїражено уверење, на јемсїиво ірађана.

[нечийак іойїїис]
[Шїамбиљ]
По наредби
Преїседника ойиїїине
кмеїї,
[нечийак іойїїис]

(Ф. Шр. 432, ОЧк. 66 л-3) (сл. 43, 44).

СУД ОПШТИНЕ ЧАЧАНСКЕ

Бр.: 9608.

22. маја 1933. године

-Чачак.-

На молбу СУКИЈАСИЈАНА АРОМА, иџрї. из Јаїодине, суд ойишїине чачанске на јемсїво: Лазаријана А. Лазара, иџрї. и Радовановића Војислава, хойелијера, оба из Чачка, издаје ово

УВЕРЕЊЕ:

Да је АРОМ С. ЛАЗАРИЈАН и АРОМ СУКИЈАСИЈАН, иџрї. из Јаїодине, једно истїо лице.

Такса је найлаћена.

ПРЕТСЕДНИК ОПШТИНЕ,

[Шїамбиљ]

По наредби

Преїседника ойишїине

кмей,

Јеремија Јовановић [?]

кмейови:

[нечийак йойийис]

Влад Бојовић

Секретїар,
[нечийак йойийис]

(сл. 45)

Данас се на старом Чачанском гробљу, у непосредној близини капеле, уздиже високи надгробни споменик од белог мермера (сл. 46) са фотографијама породице Лазаријан – **Артин** [фотографија] **Лазаријан** / трг. из Чачка / **1860-1928** / **син Лазар** / **1893-1948** [фотографије] унучад / **Злата 1931-1937** / **Тико 1927-1945** (сл. 47) / Спомен подижу / син Лазар / снаха Селвина / са децом.

На полеђини споменика уклесан је натпис на јерменском језику (сл. 48):

Арїин
Лазарјан
роћен у Кемаху
Баїарич
Јерменија¹¹⁵

Данас у Чачку више не живи ниједна јерменска породица, али 24. априла ове, 2015. године, на дан када је Јерменија на највишем државном нивоу обележила стогодишњицу геноцида над Јерменима, Чачанин Зоран Малетковић однео је изјутра панаију у чачанску цркву Светог Вознесења Господњег и замолио свештенике да након јутрења одрже помен пострадалим Јерменима, што су они прихватили.¹¹⁶

Уздах умрлих обавезује Србију на поновно отварање и читање овог, готово заборављеног историјског поглавља, и трајно памћење српских Јермена који још од средњег века са Србима деле иста страдања и патње, развијајући чврсте међусобне везе и непрекидно чувајући у срцима мирис своје бајковите отаџбине Јерменије, далеке земље нара.

¹ Први део рада „*Јермени у Чачку : 1885-1948 (Јермени у Србији, Јерменија, земља Арарата, Историја, Егзодус, Јермени у балканским земљама)*“ публикован је у претходном, 43. броју *Зборника радова Народни музеја у Чачку* (2014), а други, завршни део рада објављује се управо 2015. године, коју је Јерменија у целости посветила обележавању стогодишњице геноцида (1915-2015) над Јерменима у Османском царству.

² Јермени своју земљу називају *Ајасијан*. Турци је називају *Ерменистан*, Руси *Арменија*, а Срби *Јерменија*. Јермени представљају мешавину Халдасјаца и Индоевропљана. Претежно су високи, имају ороловски нос, бујну црну косу и тамне очи. Јерменски језик припада групи индоевропских језика, али су његова фонетика и граматика слични кавкаским језицима.

³ Јово Бајић, ур., *Јермени – историја – геноцид – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), 100. Штампана ове књиге омогућило је Јерменски народни покрет.

⁴ О типолошкој сличности у формирању јерменске и српске културе у епохи националног препорода (од краја XVIII до седамдесетих година XIX века), штампању књига на језицима јужнословенских народа у јерменским штампаријама (Вук Караџић и Јермени), присутности српског народа и његове културе код Јермена, Јерменији и Јерменима у српској књижевности и периодичној штампи, опширније види у монографији: Ашот Овакимјан, *Срби и Армени : културне и књижевне везе од краја XVIII до почетка XX века* (Београд: Српско-арменско друштво, 1993). Међутим, треба нагласити да је у српском језику уобичајена и правилна варијанта *Јерменија, Јерменин, Јерменка* (ствентуално, али врло ретко *Ерменија, Ерменин, Ерменка*), док су облици *Арменија, Арменин, Арменка* западна варијанта ових именица.

Да се током више од једног столећа у српској и јерменској култури одиграва динамичан процес узајамне сарадње и обогативања сведоче и бројни преводи српске књижевности на јерменски језик, међу којима су: Лаза Лазаревић, *Први њуји с оцем на јујерење*, 1890; Арутјун Караџојан, *Црнојорци* (брошура), Тифлис, 1890; Лаза Лазаревић, *Први њуји с оцем на јујерење*, посебно изд., Шуша, 1894; Ђура Јакшић, *На мртвој сираци* (у јерменском преводу *Ситарац Марко*), Тифлис, 1896; Ованес Туманјан, *Из српској еја*, Јереван, 1939. и друга дела.

⁵ Доментијјан, *Животије Светиога Саве и Светиога Симеона* (Београд: Српска књижевна задруга, 1938), 202.

⁶ „[...] Први пут у историји, један високи великодостојник Јерменске апостолске православне цркве боравио је у Београду, у Србији. Та, може се рећи и историјска улога, и та част припала је архиепископу Воскану Калпакијану, митрополиту Јерменске апостолске православне цркве у Грчкој. Тако се подесило само од себе да ова посета представља и једну врсту враћања дуга старог више од 760 година. На свом другом, последњем путовању у Свету земљу Свети Сава је, тако пишу његови биографи Доментијан и Теодосије, 1235. године посетио и Јерменију. Био је то, колико нам је познато, једини српски архиепископ који је боравио у тој земљи. Боравак архиепископа Воскана Калпакијана у Србији представља, у неку руку, неку врсту узвратне посете, и враћање дуга којим је Свети Сава задужио Јермене.

Јерменски архиепископ Воскан Калпакијан боравио је у Србији од 20. до 24. фебруара [2003], на позив Српско-јерменског друштва, а конкретан повод његовог доласка била је промоција књиге *Јермени, историја, геноцид, расејање*, која се управо појавила у издању Српско-јерменског друштва. Прво се високи гост 21. фебруара сусрео са Његовом светешћу патријархом српским господином Павлом, где му је у Патријаршији приређен срдчан дочек. Пријему су присуствовали и чланови Српско-јерменског друштва Бода Марковић и Јово Бајић. У срдчаном разговору архиепископ Воскан Калпакијан пренео је поздраве патријарху Павлу које му је упутио католикос и врховни патријарх свих Јермена Гарегин Други (код Јермена је устаљено да се каже Гарегин Б). Поглавар Јерменске цркве истовремено је упутио и позив патријарху Павлу да посети Јерменију.

Затим је истога дана, 21. фебруара, у Удружењу књижевника Србије одржана промоција књиге *Јермени, историја, геноцид, расејање*. Занимљив је и тај податак да је промоција почела молитвом и благословом коју је у јерменском језику изговорио архиепископ Воскан Калпакијан. После су о књизи беседили Бода Марковић, Предраг

Драгић Кијук, Мома Димић, Јово Бајић и Адам Пуслојић. Разговор о књизи водио је Предраг Богдановић Ци. Госта из Јерменије поздравно је и Слободан Ракић, председник Удружења књижевника Србије. Затим је јерменски архиепископ разговарао са представницима Удружења књижевника Србије где се говорило о унапређењу иначе добре сарадње српских и јерменских писаца [...]“ (Б. Марковић, „Срби су као Јермени“, *НИН*, Друштво, 27. фебруар 2003).

⁷ У писаним изворима за историју Србије манастир Витовница помиње се 1557. године као веома стар споменик. Неки истраживачи датирају га у време владавине краља Милутина (1282-1321). У овом манастиру налази се камен са јерменским натписом који је 1948. године у Паризу прочитала академик Сирарпи Дер-Нерсисјан, историчар уметности. Српски текст гласи: *У име Оца и Сина и Светиога Духа ја Блајио Бабјиов син / појидиој цркву у име Светиога оца Аколја / и Светиога Пејтра айосилола за сіомен мој и мојих родитиља / Црква је освешћана јерменске јодине 667 (1218)* (тачнији облик имена ктитора *Блајио* на јерменском језику је *Лайио*). Натпис датира из времена подизања цркве, у стилу моравске школе. Тако је манастир Витовница постао прототип за све манастире и цркве моравске школе, као што су Раваница, Лубостиња, Манасија и Горњак.

„Овај натпис пронађен је 1855. године приликом оправке манастира Витовнице код Петровца на Млави (М. [Михаило] Ст. Ризнић, „Манастир Витовница“, *Стијаринар V* (1888): 8-14). Уздајан је испод прозора у северни зид цркве. Укљесан је на мермерној плочи висине 140 см, а ширине 47 см, и то у три реда, словима величине 3-6 см на српском језику и у 4 реда (словима 3-4 см) на јерменском језику (Ђурђе Бошковић, „Средњовековни споменици северноисточне Србије“, *Стијаринар I* (1950): 186 [са старијом литературом]; Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице : њалеографско-филолошки ћирилози* (Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1971), 223 [нап. 47]). Оба текста су иста по садржају“ (Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најписи : XI-XV век : (Графија, ортографија и језик)* (Београд: Чигоја штампа, 2014), 63-64). Детаљније о јерменском натпису у манастиру Витовници види: Маријана Матовић, „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“, *Зборник радова Народни музеја XLIII* (2013): 61-62.

⁸ „[...] На путу за Озрен, недалеко од водопада Градашнице, један сат на југозапад од Сокобање, налази се у народу врло поштована, 1864. обновљена црквица Јерменчић [...]“ (Феликс Каниц, *Србија : земља и сјановнијиштво од римској доба до краја XIX века*, књ. 2 (Београд: Српска књижевна задруга и Рад, 1885), 121). Јермени који су напустили турску војску у знак благодарности Богу подигли су овај манастир и посветили га својим спасиоцима – Светим архангелима Гаврилу и Михаилу.

Манастир Јерменчић и дан-данас сведочи о културним везама средњовековних Јермена и Срба. Запалили су га и разрушили Турци 1796-1797. године. У години Првог српског устанка под вођом Карађорђе, манастир је претворен у војну болницу, где су после Делиградске битке превожени рањени устаници. За време Другог српског устанка 1815. Јерменчић је поново разорен, да би 1892. био изнова подигнут. Године 1926. поново је разрушен и остављен у рушевинама, до краја осамдесетих година XX века. На иницијативу месних свештеника и Завода за заштиту споменика града Ниша урађен је нови пројекат обнове манастира Јерменчића (опширније о Јерменима у Србији види: Бабкен Симонјан, „Армяне в Сербии в XIII – XX веках“, журнал *Анив* (Минск), № 3(6) (2006): 14-24). Детаљније о манастиру Јерменчићу види: Маријана Матовић, „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“, *Зборник радова Народни музеја XLIII* (2013): 62-63.

У Београдско-карловачкој архиепископији постоји манастириште *Свети Георгије / Јерменика*: „Био је задужбина деспота Стефана Лазаревића, али је у Великој сеоби Срба, крајем XVII века, страдао. Постојао је на територији између данашњих насеља Калуђерице, Лештана и Великог Мокрог Луга“ (Слободан Радовановић и др., *Сви српски манастири : водич до сваког манастира* (Београд: Magis tar, 2014), 47). Међутим, током векова историјат назива *Јерменика* пао је у заборав. На простору данашње Србије има и других топонима и хидронима изведених од корена *јерм*, као што су, на пример, река *Јерма* у пиротском крају, село *Јерменови* у Банату...

„Лик најзначајнијег јерменског светитеља – Св. Григорија Просветитеља (јерменски 'Лусарович'), налази се на фрескама у неколико

српских средњовековних цркава, на основу чега се може закључити да су Срби били упознати са његовим житијем и поштовали га, као и остали хришћански народи“ (Љиљана Лазић, *Јерменска црква у Новом Саду : издрисана башићина* (Нови Саd: Музеј града Новог Сада, 2014), 27). У манастиру Грачаница, на пример, у олтарском простору, у зони попрсја архијереја, на источном зиду, северно од апсиде, налази се и фреска Григорија Јерменског са натписом: *Свети Григорије Велике Јерменије* (Бранислав Тодић, *Грачаница : сликарство* (Приштина: Музеј у Приштини, Народна и универзитетска библиотека и Универзитет у Приштини, 1999), 81, 94). „Лик Св. Григорија налази се и у Старом Нагоричину, Дечанима, Марковом Манастиру и Манасији. Житија три јерменска светитеља (Св. Григорија Просветитеља, Св. Рипсиме, Св. Гајане) су у Србију стигла преко Византије. Формирана су пре усвајања монофизитске догме, па су остала општеприхваћена у хришћанском свету. Њихова житија налазе се и у три велика српска светачника која су написала Јустин Поповић, Николај Велимировић и Хризостом Столић“ (Љиљана Лазић, *Јерменска црква у Новом Саду : издрисана башићина* (Нови Саd: Музеј града Новог Сада, 2014), 27).

⁹ Црква Светог Гргура (Григорија) Просветитеља, популарно називана Јерменска црква, није се истицала величином и изгледом, али је представљала једини јерменски храм на ширем географском подручју. За старије генерације овај објекат представљао је симбол старог Новог Сада: „Нови Саd: „Нови Саd се почео подизати и развијати као Петроварадински Шанац, од самог настанка био је предоређен да се развије у важан трговачки центар; као предграђе највеће и најзначајније подунавске тврђаве некадашње Хабзбуршке монархије, са богатим залеђем и привлачном близином према Фрушкој Гори, за пола столећа је постао веома снажно и богато трговачко и занатско место које је за велики новац могло од Бечког двора откупити привилегију градске самоуправе. Стога број становника у Петроварадинском Шанцу нагао расте, јер се након поновног пада Београда у турске руке 1738. године, досељава велики број трговаца и занатлија Срба, Грчко-Цинцара, Немаца, Јермена и Шкоца. Као пословни свет, некадашњи новосадски Јевреји имали су своје принципе и методе у пословању, али нимало се од њих у том погледу нису разликовали Цинцари, Грци и Јермени који су некада доминирали новосадском чаршијом. Настаје доба снажног процвата трговине и банкарства, у којима ће Јермени играти веома важну улогу. На почетку данашњег великог булевара налазила се Јерменска улица, а изградиле су и своју цркву која ће бити порушена у бомбардовању [...]“ (Трива Милићар, *Нови Саd : на раскрсници минулој и садањег века, њо изворима, забелешкама и сећању Трива Милићар*, прир. Живо Марковић (Нови Саd: Градска библиотека, 2000), 122, 340). „[...] Обновила ју је Марија Трандафил, али Армени, избегли за време бомбардовања, а који су се вратили у град, више нису представљали значајан елемент у животу града. После Другог светског рата, када је пробијан нови булевар, срушен им је парохиски дом, а доцније [1963. године], потпуно непотребно, и црква. Тако је једини сачувани материјални траг о постојању Армена на овом простору надгробни споменик породице Ченази [Цаназизијан] из 1790. године (налази се на булевару Михајла Пупина). Последњи арменски црквењак била је једна жена – Јулијана Пољаковић [која није била Јерменка – прим. М. М.], умрла 1948. године [...]“ (Ђорђе М. Србуловић, *Крајња историја Новог Сада* (Нови Саd: Прометеј и Општински завод за заштиту споменика културе, 2002), 69).

Орушењу јерменске цркве видети и: <http://www.slobodanjojanovic.org/2011/07/06/dusan-kovacev-rusenje-jermenske-ckrke-u-novom-sadu/>; http://www.danas.rs/danasrs/srbija/novi_sad/jermenska-ckrka-u-novom-sadu_izbrisana_bastina.40.html?news_id=281370; <http://www.blic.rs/Vesti/Vojvodina/27556/Hram-porusen-zvona-sakrivena>. (преузето 4.9.2014).

¹⁰ Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печай*, Интервју, 27. август 2010, 42-48].

¹¹ „[...] Док је у другим земљама или деловима света долазило до стварања трговачких система у скалау с производњом, с географским условима пословања и с привредном политиком појединих држава или удружених градова, повезивање трговаца у европској Турској већ током XVI века је извршено на верској, односно етничкој основи. Клице ове појаве без сумње су давнашње: треба их тра-

жити у сложености и многоврсности хеленистичког света; у вечној подвојености између земаљских господара и трговаца на Леванту; у продору Масчана, Ђеновљана и других западних помораца и трговаца у византијску сферу, где су, законом, посебно третирани; најзад, и у особитом положају Дубровчана у средњовековним балканским државама.

У Турској, системи трговаца конфесионално, односно етнички повезаних стварају се као противтежа страним трговцима, на пример Дубровчанима, који се држе као систем већ самим тим што уживају исти правни статус, одређен једним документом датим за све. На овакво груписање утицао је и исламски карактер државе у којој су се припадници других вера окупљали у заједнице поготову оног часа кад би се нашли у градовима; то се дешавало тим пре што је и сама турска администрација разликовала становнике према њиховој етничкој и верској припадности, понекад и у смислу давања посебног правног статуса. Трговачки системи припадника истог народа или вере јавили су се у Турској и због могућности њиховог повезивања са сународницима или једноверницима насељеним у другим државама, што је особито карактеристично за Јевреје, Грке, Јермене, Дубровчане, касније и за православне Србе. Чињеница је да су такви системи, иако не тако јасно изражени (сем код Јевреја), функционисали и у оним земљама које су окружавале Турску, пре свега у Италији, Аустрији и у румунским кнежевинама, - дасимично, можда, и услед потребе ефикаснијег пословања с турским тржиштем.

[...] Јерменска упоришта, која су се могла наћи једино у већим градовима, протезала су се дуж главних комуникација између Венеције и Беча, на западној, и персијских градова, на источној страни“ (Радован Самарџић, „Београд у међународној трговини XVI и XVII века“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том 1 Стари, средњи и нови век, ур. Васа Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), 365).

¹² „[...] Први трговци који су се, после 1521. године, стали окупљати у Београду добрим делом су стизали у пратњи султанове војске, често покретане на рат против Угарске и Аустрије. Јер, као што говоре одлуке Царског двана, трговци и занатлије пратиле су војску у походу не само својом вољом, чега је, свакако, било (да би, сачињавајући привлачан круг око војног логора, нудили своју робу, вршили разне услуге и остајали, после одласка војске, да је сачекају кад се врати с пленом), они су то чинили и према наредбама које су стизале с највишег места, како војска не би, особито кад логор потраје, остала незбринута и лишена свакидашње разоноде. Трговци су, у ствари, стизали у оној шароликој маси која се са свих страна саиљала око чадора и у којој је било и свирача, глумача, пеливана, хлебара, месара, као и многобројних сиромаша који су ту налазили привремену службу или су, док их не обесе, крали. Ова појава, међутим, само је појединост у ширем склопу чинилаца који су, понекад и непосредно, утицали на обнављање живота у Београду и на покретање трговином, његовог крвотока [...]“ (Радован Самарџић, „Београд у међународној трговини XVI и XVII века“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том 1 Стари, средњи и нови век, ур. Васа Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), [359]).

¹³ Јермени нису народ традиционалних земљорадника, будући да је њихова отаџбина врло незахваљна за земљорадњу, па су се радије бавили другим занимањима, првенствено трговином: „[...] У XVIII и на самом почетку XIX века, између 1731. и 1806. године, систем трговине, два века раније успостављен за посредовање између отоманског и европских тржишта тако што су европским трговцима гарантоване одређене привилегије, знатно је liberalizovan. Нови трговачки уговори закључивани између Отоманске имперје и европских земаља (Francuska, Rusija, Austrija, Britanija, Prusija) garantovali su još mnogo veća prava европским трговцима на територији Имперје, а при томе су profitirale не само земље укључене у трговачке послове већ и kompetentni посредници verzirani у тајне и истојне и западне економије – Јевреји, Јермени и Грци [...], и gradovi kroz koje се трговачки promet odvijao, као што је то био случај и са Београдом“ (Mirjana Prošić Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka* (Beograd: Stubovi kulture, 2006), 150).

¹⁴ “[...] Na obali Save nalaze se tri mahale Cigana (Kipti). Na obali Dunava imaju tri mahale Grka (Rüm). Srba i Bugara ima, također, tri mahale. U blizini ovih mahala pokraj tvrđave (ka’fa) stanuju Jevreji. Ima i jedna jermenska mahala. Franačke mahale nema. Muslimanske mahale nalaze se na odabranim, visokim, prostornim i zračnim dijelovima šehera [...]” (Evljija Čelebi, *Putopis : odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev., priр. Hazim Šabanović (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979), 84).

„[...] Iako je u beogradskim čaršijama postojala prostorna versko-etnička podvojenost, u poslovnom životu trgovačko-zanatlijskog dela svi su podjednako učestvovali i granice identiteta su stalno prelazene radi racionalnog obavljanja ekonomskih transakcija. U privatnoj sferi, međutim, stambene četvrti, mahale, održavale su strogu segregaciju populacije prema religijskoj i etničkoj pripadnosti. Na padini koja se od centralnog grebena spuštala prema Dunavu (Dorčol) nalazile su se sve do 1862. godine mahale Turaka Zerlija (Zerek) i Jevrejska četvrt (od Dušanove ulice do Jalije). S druge strane, na padini prema Savi, prostirala se varoš u kojoj su živeli Srbi i drugi hrišćani, Grci, Cincari, Jermeni, nosioci glavne komercijalne moći u Otomanskom carstvu. I unutar mahala koje su se sastojale od 40-50 kuća zakon privatnosti i izolovanosti individualnih domaćinstava bio je strogo poštovan [...]” (Mirjana Prošić Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka* (Beograd: Stubovi kulture, 2006), 154).

¹⁵ “[...] Јерменска црква, у легенди плана означена са S, учртана је у непосредној близини католичког гробља. Први податак о постојању Јерменске цркве даје француски путописац Г. Кикле 1658. године. Нешто касније Јерменску цркву помињу Ј. Ф. Аугер 1664. и др Браун 1669. године. Међутим, М. Грандштетнер 1608. године помиње само јерменско гробље које је оградом одвојено од католичког гробља, али цркву не помиње. Упоредјујући локацију ове цркве на нашем плану с локацијом јерменског гробља на другим плановима с краја XVII века, можемо закључити да се она налазила на поменутом гробљу. Имајући то у виду може се претпоставити да је прво формирано гробље, вероватно после досељења Јермена у другој половини XVI века, а затим на истом месту саграђена црква, несумњиво после 1608. године. Њена ближа локација не може се прецизније одредити у односу на садашњу ситуацију града. Вероватно се налазила на простору између улица Царице Милице и Обилићевог венаца [...]” (Жељко Шкаламера и Марко Поповић, „Нови подаци са плана Београда из 1683“, *Годишњак града Београда*, књ. 23 (1976): 46).

¹⁶ Evlija Čelebi, *Putopis : odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev., priр. Hazim Šabanović (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979), 84, 90; *Споменик СКД*, XLII (1905): 10, 12. – Црквицу помиње и Е. Браун (1669).

„Говора об армянской церкви Белграда второй половины VХII века, важно отметить, что здесь, как и во многих других армянских церквях, создавались рукописные книги. Трудно сказать, сколько их было написано в Белграде – часть стала жертвой разрушительных войн [...]”

Сегодня трудно определить точное местонахождение церкви. Сравнивая план Белграда XVII века с сегодняшним планом, можно предположить, что она находилась между нынешними улицами Обиличев венац и Царица Милица, в нескольких десятках метров от одного из центральных кварталов – Зелени венац [...]” (Бабкен Симонян, „Армяне в Сербии в XIII – XX веках“, журнал *Анив* (Минск), № 3(6) (2006): 19).

¹⁷ „[...] Због трговачких послова често су се међу собом удруживали. Помињу се у једном спису неки Мартин Агамир ‘Персијан’ и Мартин Агабек ‘Ерменцај’. ‘Персијан’, вероватно овде значи исто што и Јерменин. (Од Мартина Агамира имамо један исказ о Јерменима који су око 1706. године побегли из Београда у Будим, одакле их је силом вратио у Београд злогласни капетан Перкаси. ‘И каза Мартин, Агамир Персијан, да је стар 33 године, а родио се у персијанској земљи, Ереванској шехер. А из Белграда изишао сам има четири месеца, паки из Варадина како сам пошао три месеца. И каза да је отпратио Перкасији 17 душа, од Будима у турску земљу, крштених. Оцеви били Јермени, а матере Туркиње, али су се били покрстили и децу родили, и били су у кришћанлуку који 10 година, који 15, који 7, како који. Тако каза да су јерменске жене каживале у Београду и тужиле се.’) Раније изгледа да их је у Београду било више, око двеста душа, али су се раселили. Изгледа да није било довољно посла за толики број Јермена, који су били одлични трговци. Међу њима је било појединачна печалбара без породица. Око 1720. године

забележено их је око 40 власника кућа или радњи са, вероватно, око стотину душа.

За неке Јермене не бисмо уопште знали да су Јермени да то, поред њиховог имена није изричито забележено. Забележена су доста често само њихова имена и то она јеврејског, грчког или латинског порекла, тако општа у свим хришћанским групама. Тако су забележени као Јермени неки Јаков, Јован, Јозеф, Павас итд. Код неких су забележена и по два оваква имена те није јасно које је име, а које презиме; а можда и само имена као на пример Јован Мартин, Марко Антоније, Петар Јаков, Мартин Грегори, Марија Грегорија итд. Каквог су порекла имена или презимена Анош, Агабек, Маносе, Херсан, Маркамли, Фрето, Ефоло, Кунсла итд. – не знамо.

По белешкама, које потичу од аустријских власти, Јермени су се тада изјаснили највећим делом за католик. Изгледа међутим да су се врло мало разликовали од православних, а много од католика. То се види из извештаја јерменског католичког митрополита Вартабида, који је због прогона од Турака побегло ‘из Кафе у Тртарији’ у Аустрију, а затим дошао у Београд. Са верским приликама које су владале код београдских Јермена он није био задовољан. По њему је већи део Јермена био православне вере, али ни са онима који су се определили за католичку веру није био задовољан; нису му се чинили довољно добри и поуздани католици. Тако на пример нису се држали грегоријанског календара, постова и обреда онако како то захтева католичка црква. Није му било право ни што су се женили Немицама, Мађарицама и Српкињама. (Да су се женили Српкињама, то знамо из писма јерусалимског патријарха Доситеја од 1706. године, у коме овај даје београдском свештенству упутства како има да се понаша према таквим супружницима.) По мишљењу Вартабида, Јермени су у многоме одступили од учења и обреда католичке цркве, те је од Пропаганде тражио да се у Београду пошаље један мисионар који ће их у томе боље поучити. (Изгледа да се Јермени, православни и католици, нису много слагали, ни међусобно, а ни са Вартабидом. Католичка група међу Јерменима тражила је да јој се за пароха пошаље јерменски свештеник из Софије.) Пропаганда је примила овај предлог, те је послала неког оца Кочијатура из јерменске колоније у Венецији да изврши овај задатак. Потпицајем Вартабида, а настојањем исуосваца, којима су Јермени, као и сви католици у Београду били подређени, Јермени у Београду стварно су тек за време аустријске управе покатоличени.

Јермени су имали у Београду већ за време Турака своју цркву и свога свештеника. Већ 1722. године налазила се у Београду јерменска црква. У једном опису Београда од 1728. године забележена су два подрума на свод, у којима је раније држана служба божја. Изнад ова два подрума, који су се налазили у делу града испод тврђаве, налазила се и дрвена кућа у којој су се Јермени често сакупљали. Када је дошао митрополит Вартабида у Београд позвали су га Јермени да одржи службу у тој цркви. Вартабид је одбио, јер је сматрао да је срамота држати службу на таквом месту. Убрзо, 1723. године, вероватно његовом иницијативом добили су Јермени једну цамију, коју су употребили за цркву. Прилозима београдских Јермена успео је тадашњи свештеник Вехрад да ову цамију уреди за цркву према јерменском националном обреду. Овако преуредена чинила му се лепша од јерменске цркве у Ливорну, у Италији, одакле је он дошао; тако је бар писао Пропаганди у Риму. Осим цамије добили су и две куће, које су биле уређене за стан јерменским мисионарима. Како су ове исправке стајале доста то је Вехрад тражио материјалну помоћ од Пропаганде. За време аустријске управе Јермени су поред свештеника имали и сталне мисионаре. Свештеничку дужност међу Јерменима у Београду вршили су Стефан Адеолат из Јоката, Петар Вехрад (пре 1722. године до 1731. године), Илија Цариградски (1731-1735), Јаков Буса (1735-1737), Михајло Вартијерис из Себаста и, најпосле, Јаков из Ерзерума који је 1739. године, заједно са својом паством, пребегло из Београда у Нови Сад, где је пренео и црквене утвари.

Јермени су изгледа били религиозни људи. Међу њима се налазио и приличан број ‘хација’, тако су забележени као хације Арман, Каријабет, Месроп (Као јерменски трговац забележен је и неки хаши-Маринко.) [...]” (Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 157-159).

¹⁸ „[...] ‘Белиградски хришћани’ (тј. сви православни), како је називано београдско становништво, много су пазили на верске и црквене

не обичаје. Црквене власти, у првом реду свештенство, нарочито су пазиле како појединци врше верске дужности. Више црквене власти, па и сами свештеници, у питањима у којима нису били сигурни како треба да према вернима поступе, каткада и у питањима релативно незнатним, тражили су обавештења ни од кога мањег него од јерусалимског патријарха. Тако су се 1706. године београдски свештеници обратили молбом јерусалимском патријарху да их обавести, да ли се Српкињама, које су се за време рата удале за Јермене, може дозволити причест. Тадашњи јерусалимски патријарх Доситеј одговорио им је да се тим женама може дати причест само у случају ако су се удале из невоље али, ако су се удале из обести, онда им се не може дати причест 'пошто бојжи закони јако забрањују брак са јеретицима'. У свом одговору саветује он београдским свештеницима да се оне жене које још нису венчане 'сад венчају, али да их не венча свештеник Јерменин, него православни свештеник. А да буде под казном проклетства, која треба да се чује у целом граду, она жена која се одада уда за Јерменина. И да нема приступа у цркву, ни да се причешћује, нити да се послае смрти достоји погреб'. У писму се даље образлаже зашто треба тако поступати. Ако у мирно време 'пољу за јеретике, не могу добити опроштаја, нити могу бити хришћанке али, за време невоља, оне су да не би част своју изгубиле, а веру своју сачувале, учиниле мање зло да не би учиниле веће. То је дакле потреба обавиности. Али има још нешто, јер ако се венчају на грчки начин, можда ће Јермени то поштовати те постати православни. Ако Јермени још и долазе у цркву нашу да слушају литургију немојте их терати, јер је то противно светим канонима. Док су Јермени нека се не причешћују, али им не сметајте да узимају анафору'¹⁹ (Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), [208]-209).

¹⁹ „[...] Било је појава да су, осим [бечке] Оријенталне компаније, и јерменски трговци преотимали трговину од Срба и других трговаца. Јермени су, иначе, већ одраније трговали са Немачком и Бечом рском Дунавом. Један Србин се септембра 1669. жалио у Будиму споменутом Брауну да 'јерменски трговци постепено 'иностранцају њириовину'. Иначе, јерменски трговци су у Београду изгледа били доста ојачали. То се може закључити из казивања истог Брауна, који је из Будима стигао у Београд 6. септембра 1669. године и одсео код једног јерменског трговца. Том приликом је посетио и 'неколико других јерменских трговаца који су поизграђивали лепе куће. Једна је имала чесму и лепо купатило и пећ!' [...] (Рајко Веселиновић, „Ратови Турске и Аустрије 1683-1717. године, Градска привреда“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том 1 Стари, средњи и нови век, ур. Васа Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), 514).

²⁰ Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 81.

²¹ Душан Ј. Поповић, *истио*, 75.

²² Занимљива је епизода из Андрићеве *Проклетје авлије*, када управник затвора Латифага, звани Караџоз, извлачи признање од Киркора, главе једне богате и разгранате јерменске трговачке породице, оптужене због провекера у државној ковници металног новца (Иво Андрић, *Проклетје авлија* (Београд: Просвета, Загреб: Младост, Сарајево: Свјетлост и Аљубана: Државна zaloжба Словеније, 1963), 40-43).

²³ Сараф (*ар.-турс.* sarağ) мењач новца, златар који се бави купопродајом стране валуте и златног новца.

²⁴ Радован Самарџић, „Београд под Турцима“, у *Београд кроз векове*, уредник Душан Б. Чолић (Београд: Коаларчев народни универзитет, 1954), 36-37.

²⁵ Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 146.

²⁶ Мирослав Премроу, „Јерменска колонија у Београду: историска скица с документима“, *Сјоменик LXVI*, (1926): 217.

²⁷ „[...] Код новосадских некадањих Румуна, Влаха, остало је бар неког трага о њиховом етничком пореклу, док су некадањи Јермени потпуно нестали и нема им више ни трага међу новосадским становништвом. Зна се да се у Петроварадински Шанац 1738/39. године из Београда доселило неколико јерменских породица. Као трговци Јермени су своје радње отворили у Главној улици, а да су били материјално ситуирани потврђује чињеница да су већ неколико година по своме досељењу имали своју посебну црквену општину и већ

1746. сазидали су себи и храм на крају Главне улице, где је некад било прво јеврејско гробље, што је значило и на крају унутарње вароши, јер је с оне стране некадањег дунавског рукавца већ био 'прњавор', рибарско насеље из којег се временом поново развио 'Каменички сокак', од осамдесетих година прошлог века назван Железничком улицом.

У тој улици су становале и јерменске породице, но ове су у току једног столећа делимично изумрле, а делимично се претопиле у немачко и мађарско становништво. Још крајем прошлог века било је само неколико лица јерменског порекла, а четрдесетих година овога века умрла је и последња старица која се сматрала за потомка новосадских Јермена. Када је 1960. године по урбанистичком плану порушена и јерменска црква, која је при бомбардовању у Буну 1849. настрадала а 1867. од Марије Трандафила Поповић обновљена, нестало је и последњег споменика и трага о томе да је некада у шаренилу по вери и народности новосадског становништва била и јерменска етничка група која је исто тако као и друге народности имала удела у стварању и формирању становништва Новог Сада.

Од Јермена није остало ниједно презиме међу новосадским становницима, као што је остало доста француских и талијанских презимена, истина код понемчених и помађарених старих новосадских породица, но ипак су та презимена траг и доказ да се у старо новосадско становништво претопило и етничких елемената два западно-европска латинска народа [...]

Овова Новог Сада ишла је постепено, јер је све зависило од зајма, док су неки богати Срби не чекајући било чију помоћ, обнављали своје куће, па и цркве. Тако је Марија Трандафил, супруга Јована Трандафила, јерменског трговца, који се обогатио продајом ердељског сукна, обновила Јерменску цркву у Новом Саду. Она је чак хтела да је подигне у српско-византијском стилу, и посвети Св. Сави, али Бечки двор то није дозволио, да се не би реметило традиционални барок. Иначе, Јермени су већ тада били потиснути из градске чаршије, а концем столећа они ће се делимично раселити или асимилovati у Немце [...]“ (Трива Милитар, *Нови Сад: на раскрсници милуол и садањег века*, по изворима, забелешкама и сћању Трива Милитар, прир. Живко Марковић (Нови Сад: Градска библиотека, 2000), 354, 355-357, 413).

²⁸ „[...] Најстарији Новосађани још памте последњу јерменску породицу, која је двадесетих година сваке зиме продавала кестење испред своје цркве. Када су урбанисти с модерном неосетљивошћу, из нејасних разлога, срушили јерменску цркву 1963. године, последњи свештеник, отац Габриел Меневијан отишао је у Беч, те је тако угашено вековно присуство тог даровитог источњачког народа у нашем граду [...]“ (Nacionalni gradanski, Novi Sad, 9.6.2008, <http://www.naslovi.net/2008-06-09/gradjanski/novosadski-germeni-isczeli-lagano-i-gotovo-neosetno/700750> (преузето 4.6.2015)). „[...] Последња особа која је свакодневно отварала ову цркву била је старица Јулијана Пољаковић [која није била Јерменка], која је уједно била и нека врста црквењака. Она је умрла 1948. године. После њене смрти јерменска црква је закључана. Постао је само неми споменик културе [...]“ (Јово Бајић, ур., *Јермени: историја – етноциј – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), 110).

²⁹ Ове надгробне плоче првобитно су пронађене на Зеленом венцу, где је у XVII-XVIII веку постојала јерменска црква са јерменским гробљем. Црква је срушена доласком Турака у Београд 1739. године, али, ове надгробне плоче су ипак сачуване у Копаку кнегиње Аљубице, а после 1971. године пребачене су у београдску тврђаву.

³⁰ „На два камена натписи су сачували цели и доста су читави, на трећем се није сачувао део текста, као ни датум смрти. Па ипак, по контексту, може се разумети целина текста, по укласаним словима која су веома слична словима друга два натписа, може се претпоставити да је покојник умро крајем XVII или почетком XVIII века. Поједина слова на каменовима незнатно су оштећена, очигледно приликом пребацивања с једног места на друго. Свеједно, пошло ми је за руком да дешифрујем сва три натписа [тачно дешифровања потврдио је 22. августа 1994. историчар Сурен Сагумјан, главни стручњак за тумачење натписа у Управи за заштиту и коришћење споменика Републике Јерменије] [...] Дешифровани текст натписа на јерменском из 1714. године (Надгробна плоча 1) гласи: *Захваљујући свемојћуем Боју / ово је надгробје Ацара Мураша из Шорита / сина Самуелови који се пребјави леђа Хрисиови / 1714-ој месеца марта 4-ој деси се. [...]* Надгробна плоча 2: *Ово је надгробје*

Ванскоја Јунана 1685. [...] Надгробна плоча 3: Ово је надгробје Махмуде Мовс[евој] (17-18. век) [...]

Анализирањем свега реченог и упоређивањем тога с датирањем десифрованих натписа, лако се може закључити и с поуздањем рећи да су ови каменови првобитно лежали на гробовима, то јест, да су припадали јерменском гробљу. Сама датирања натписа, који су временски врло блиски датумима записа путописаца који су описивали Београд, још једном потврђују овде изнете претпоставке [...]

У натпису датираном у 1685. годину говори се да је споменик био подигнут на гробу Јерменина из града Вана. У другом, датираном у 1714. годину, каже се да је у Београду живео Јерменин родом из Шпорота [насеље у области Нахичеван историјске Јерменије], син Самуела (тј. Самвела). У натпису је наведен чак и датум смрти – 4. март.

Без сумње, у јерменској колонији у Београду, помеснути Јермени из Вана и Нахичевана нису могли бити усамљени. Имајући у виду чињеницу да су Јермени увек живели компактно, чак и када су далеко од отаџбине, њихов број у Београду морао се рачунати на неколико десетина душа. На тај начин, може се претпоставити, да на месту где су се налазили јерменска црква и гробље, или у близини тог места, мора бити да су се сачували под земљом и други овакви надгробни каменови који ће можда једнога дана бити пронађени“ (Бабкен Симоњан, *Кроз балканску вајру : џуџијиси, есеји, разговори* (Београд: Маштел комерс, 1995), 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208).

³¹ Данас се чува у Градској библиотеци у Нирнбергу (Немачка).

³² Никола Тасић и др., *Историја Београда* (Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт и „Драганић“, 1995), 215.

³³ „56. Јермени Герабет Агубовић и Куркора Манука, не знајући никакав занат, узели су по берберског калфу у дућан и држали бербернице. Са дм снафа брани државне дућана и они се жале Кнезу Милошу: *14. маја 1829. године ишцу Герабет Агубовић и Куркора Манука, Јермени из Београда*: - „Будући да никаква заната не знамо, изберемо сами себи за добро да по један берберски дућан за своје уживање отворимо, ако ми сами радити и не знамо, то калфе искусне да држимо.

„Јавимо се снафу берберском како ми желимо берберницу отворити, ако нама дозволимо, на које нам снаф одговори да платимо указ снафски и да можемо слободно као сваки учени мајстори дућан отворити и калфе држати. Ми пристанемо и указ снафски платимо, такођер и дућане одмах отворимо т. ј. јоште у Марашли-али пашино време једнако до данашњег дана држимо.

„Сада веће година дана хоће да буде од како су се мајстори християнски од снафа турских мајстора одвојили и сами међу собом снаф устаноули, и ми пребегнемо под християнски снаф, не хоћеи више с Турцима у сојузу бити, које смо до данас мирно у вашем благополучном здрављу били и живили.

„Обаче сада не знамо какова се ненавист међу њима на нас родила, тужећи нас дућане више држати да не смемо, будући да занат учили нисмо. Ми смо, како до данас, тако и од сада, на свакој уредби снафској покорни и у дацији буди каковој, ако ли не будемо први, нећемо ни последњи бити.

„Сего ради Вашему Сијателству припадамо и љубећи скут и руку веспокорњеише просимо и молимо примите убо ово наше мало и молебни прошеније.“ [Кнеж. Канц. Београд. А – В 1] (Тих. [Тихомир] Р. Ђорђевић, ур., *Животи и обичаји народни*, књ. 15 *Архивска грађа за заштиту и снафе у Србији : од Другој устанка до снафске уредбе 1847. године*, ур. Тих. Р. Ђорђевић (Београд: Српска краљевска академија, 1925), 115-116).

³⁴ Видосава Стојанчевић, „Етнички односи у XIX веку : Формирање етничке структуре и етнички односи у Београду после другог устанка 1815-1830“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том 2 *Девеинаестни век*, ур. Васа Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), 523.

³⁵ „Махмуд Сафикјурди био је Јерменин, мајстор за персијске, смиренске и кавкаске ћилиме. Махмуд Сафикјурди, трговац, рођен је 15. септембра 1898. у Ганци у Азербејџану од оца Баласе и мајке Исисет (Асмет), рођене Цамилис (Ђемелитека), турског држављанства стеченог у Истамбулу. Имао је два брата: Скендер Хамида, трговца, рођеног 25. априла 1892, и Џахангира, инжењера, рођеног 19.

јануара 1907. у Теорису у Персији (ИАБ, УГБ, Картотека грађана пријављених у Београду).

Дошао је у Београд, са женом, децом и таштом, крајем 1922. године, а већ 1923. отворио је радионицу и продавницу тепиха у кући Мијовића, професора на техничком факултету, у Пашићевој, доцније Нушићевој улици. Две године касније прешао је у Кнез Михаилову улицу бр. 24, а потом на Терзије, у луксузну кућу барокног стила Крагујевчанина Марка О. Марковића, у сутерен који је био видан за пролазнике.

На основу одобрења Београдске трговачке коморе од 21. децембра 1927. г., Махмуд Сафикјурди, трговац отвара трговину „персијских ћилимова и оријенталских радова“, коју ће самостално водити и потписивати (ИАБ, Трговинска комора у Београду, 1927, група – Одобрење за отварање радњи страних држављана).

У послу му је помагао брат, а раднике-мајсторе доводио је из Цариграда, где је ова радиност била врло развијена; имао је и неколико домаћих ткаља. Његове муштерије су биле углавном страна посланства, странци, држава и богати људи. Квалитет његових производа био је савршен и јевтинији од страних, тако да је – због његове конкуренције – увоз почео да се смањује. Он је и оправљао тепихе на савршен начин, тако да се место оштећено жаром цигарете или чим другим није нимало разликовало од очуваног дела тепиха.

Зарадио је велики новац и купио у Кнез Михаиловој улици кућу Тасе Субашића (бр. 23), где је 1939. године озидо лепу четвороспратницу. Махмуд Сафикјурди изградио је 1939. године у Кнез Михаиловој улици бр. 25 зграду са подрумом, мезанином, четири спрата и мансардом. Кућа је била намењена углавном за трговачке и пословне локале и мањим делом за становање. Архитекта је био Леонид Макшејев (ИАБ, ОГБ, Техничка дирекција ф-XXIV-9-1936).

Своје продавнице наместио је на дну ходника у приземљу и на првом спрату. Обложио их је ораховином и богато наместио на азијски начин. Његова радионица била је на четвртном спрату.

Кад је непријатељ завладао Београдом отишао је у Цариград, одакле се ускоро вратио, да би 1943. г. и дефинитивно отишао, препуштајући кућу повереницима. Наставио је да израђује азијске тепихе у Њујорку, где је за много краће време зарадио много више новца.

Сличну радионицу, само у скромнијим размерама, уредила је била и жена др Војислава Јањића, а кћи Вељка Николића, трговца, али ју је доцније напустила (Миливоје М. Костић, *Ујсон Београда, 2 Послови и дани шрвоваца, ириференица и банкара у Београду XIX и XX века*, приређивање, коментари и објашњења Милена Радојичић, Мирјана Чавић, Мирна Ковачевић, Гордана Горалић (Београд: Библиотека града Београда – Београдско читалиште, „Грмеч“ – Привредни преглед, Историјски архив Београда и Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2000), [173]-174).

³⁶ У Србији и данас живе потомци ових Јермена: у Београду породице Баронијан (правилније Барован), Вартабедијан (Вардапетјан), Сукијасовић (Сукијасјан), Техлијан, Меликјан, Пиосјан, Аствацатријан, Мурад(и)јан, Курд(и)јан, Чалик(и)јан, Сефер(и)јан, Оскањан, Карапетјан, Геворкјан (Ђорђевић)...; у Панчеву Атаљанц; у Нишу Мартијан; у Валевоу Дерхазарјан (Дер-Хазарјан); у Свилајинцу Малакијан (Малакјан); у Врњачкој Бањи Белаијан (Белањан), Дербогосијан (Дер-Богосјан); у Врану Амбарцумјан...

³⁷ „[...] В средине 1930-х годов армяне Белграда начали формировать 'Союз армян Югославии', чей устав министерство внутренних дел утвердило 23 января 1936 года. В те годы в Белграде проживало около 20-25 армянских семей. На собранные ими средства было куплено здание на Далматинской улице. Старинная деревянная ограда, внутри небольшой двор и одноэтажный дом с черепичной крышей. 'Армянский дом' - так называли белградские армяне это небольшое здание. Здесь собирались армяне не только из столицы, но также из других городов Сербии. Проводились занятия по изучению армянского языка, истории родного народа, при 'Армянском доме' даже существовал небольшой хор. Все это являлось как бы продолжением бывшей армянской колонии Белграда, существовавшей около 400 лет назад. Для белградских армян 'Армянский дом' был частью родины.

По инициативе наиболее авторитетных белградских армян в начале 1990 года в Белграде было основано общество сербско-армянской дружбы. Местные армяне начали возвращаться к своим национальным истокам, глубже осознали свою национальную принадлежность. По согласованию с сербским властями и сербской православной церковью, вот уже в течение 15 лет в скорбную дату 24 апреля по традиции в церкви Святого Архангела Гавриила проводится богослужение в память жертв геноцида армян 1915 года. Это небольшая церквушка, где одновременно могут находиться не более 80-90 прихожан. В течение многих лет местным армянам не удавалось сплотиться, а вот день 24 апреля помог им сблизиться. Десятки судеб и биографий сербских армян, с которыми мне пришлось сталкиваться, и сегодня остаются сферой моих интересов и исследований. Осколки народа, разбросанного по миру, эти люди вдали от родины, испытывают неутолимую тоску по Армении и родному языку. Хотя сегодня армянская колония Сербии считается одной из самых малочисленных в мире, когда-то она была известной и влиятельной. Ее достойные представители, оставили после себя добрый след, став мостом между двумя духовно близкими народами.“ (Бабкен Симонян, „Армяне в Сербии в XIII – XX веках“, журнал *Ливв* (Минск), № 3(6) (2006): 23-24).

³⁸ „Јерменски дом“ звали су и 'Београдска Јерменија'.

³⁹ „Време између 1930-1940. године. Београд, Далматинска улица 78. Прилично ороноута дрвена ограда, унутра омалено дворштиште и приземљуша покривена ћерамидом...“

„Јерменски дом“ – тако су назвали ову приземљушу, где су се могле чути јерменске народне песме, бесмртне песме – шаракани великог Комитаса, где је учила читању и писању нежна и бајна Нојеми Манашијан, која је у Београд допутовала из Солуна. Овде је предавао јерменску историју Асатур Мкртчјан. У 'Јерменском дому' су чак имали свој мали хор, чији је уметнички руководилац био Григор Морцијан. Овде су се скупљали београдски Јермени Арутјун Багдасаријан, Варган Баронијан, Аршаљујс Аствацатјан, Тиран Сукиасјан, породице Оскањан, Карапетјан, Сеферјан, Курдијан, Чаликјан, Геворкјан-Ђорђевић, Пиосјан...“

„Јерменски дом“ често су посећивали Јермени из Ниша, Валева, Врњачке Бање. Овде, у овом дому они су се препуштали размишљањима о судбини свог прогонењем и по читавом свету расељеног народа, о изгубљеној домовини...“ (Бабкен Симонян, *Кроз балканску вајину: ишитојиси, есеји, разговори* (Београд: Маштел комерц, 1995), 227).

⁴⁰ Регистрована је 26.12.1995. године код МУП-а Србије под редним бројем 188 као Заједница чији је основни циљ учвршћивање и развој српско-јерменског пријатељства, што је назначено и у решењу.

⁴¹ „[...] Због недостатка простора школа за одрасле годину дана није радила, док школа за децу коју похађа преко 50 ученика ради већ пуне четири године, али је седам пута мењала локацију.

Заједница по Статуту има Извршни одбор и Надзорни одбор, а као највишу инстанцу Скупштину Заједнице. Скупштина бира председника, три потпредседника и седам чланова Извршног одбора, све са мандатом од четири године [...]. Заједница не поседује канцеларију, а све активности Одбора Заједнице одвијају се у једноипособном стану председника Заједнице Мاستиловић Петра [...]“ (Петар Мاستиловић, Реч председника Заједнице, марта 2001. у Београду <http://www.network54.com/Forum/65102/thread/1064022704/>

[last-1064022704/JERMENSKA+ZAJEDNICA+SRBIJE](http://www.network54.com/Forum/65102/thread/1064022704/) (преузето 19.5.2015).

⁴² Јаков Матвјевић Хлитчијев (Нахичеван на Дону, (бивши СССР), 29. новембар 1886 – Београд, 16. април 1963), право име Акоп Матвеевич Хлитчијанц, од 1920. године био је професор Техничког факултета у Београду. Године 1937. постаје редовни професор Београдског универзитета за предмете Техничка механика и Теорија бродских конструкција, и на тој дужности остаје до пензионисања у седамдесетој години живота. Као истакнутог научног радника из области применене механике, Српска академија наука изабрала је професора Хлитчијева за редовног члана 10. јуна 1955. године.

⁴³ У *Службеном војном листу* (1929, 1930, 1932, 1934, 1935, 1936, 1937, 1939, 1940) може се пратити његова војна каријера: „Поставља се за вршиоца дужности лекара II Пешадиске Подофицирске Школе 'Престолонаследника Петра', санитетски поручник Др. Атаљанц Е. Врамшапук, до сада лекар 25. пешадиског пука 'Фердинанда I Краља Румунског' и Тузланског гарнизона“ (18.5.1929); „Од 28. маја 1929. године АђБр. 12708 одређени су: По потреби службе: за лекара 12. пешадиског пука 'Цара Лазара' и гарнизона Дебарског, 'санитетски поручник Др. Атаљанц Е. Врамшапук, назначен за вршиоца дужности лекара II Пешадиске Подофицирске Школе 'Престолонаследника Петра'“ (3.6.1929); „Од 25. децембра 1930. године АђБр. 29007 одређени су: По потреби службе: за лекара 2. баталона 46. пешадиског пука и Охридског гарнизона, санитетски капетан II класе Др. Атаљанц Е. Врамшапук, до сада лекар 12. пешадиског пука 'Цара Лазара' и Дебарског гарнизона“ (26.12.1930); „[...] за лекара гарнизона Дебарског, санитетски капетан II класе Др. Атаљанц Е. Врамшапук, поред редовне дужности [...]“ (13.12.1932); „Од 26. јануара 1934. године АђБр. 1681 одређени су: По потреби службе: [...] и за лекара 22. пешадиског пука и гарнизона Кумановског, санитетски капетан I класе Д-р Атаљанц Ј. Врамшапук, до сада на расположењу Министра Војске и Морнарице“ (30.1.1934); „У име Његовог величанства Петра II по милости Божјој и воли народној Краља Југославије краљевски намесници На предлог Министра Војске и Морнарице решили су и решавају, - да се поставе: за вршиоца дужности управника Призренске привремене војне болнице, санитетски капетан I класе Атаљанц Ј. Др. Врамшапук, до сада лекар 22. пешадиског пука и гарнизона Кумановског [...]“ (8.10.1935); „Лични односи: Испит су положили: За чин активног санитетског мајора, капетан I класе Атаљанц Ј. Д-р Врамшапук [...]“ (2.4.1936); „[...] у чин мајора, капетани I класе: [...] санитетски Атаљанц Ј. Д-р Врамшапук...“ (6.1.1937); „Војни указ: Нови бригадни генерали: Нови мајори: У чин мајора, капетани I класе: [...] санитетски Атаљанц Ј. Д-р Врамшапук...“ (Време, Београд, 10. јануар 1937, стр. 8); „[...] Орденом Светог Саве петог реда: мајори: [...] санитетски: Атаљанц Ј. Д-р Врамшапук...“ (6.9.1939); „[...] У име Његовог величанства Петра II по милости Божјој и воли народној Краља Југославије краљевски намесници На предлог Министра војске и морнарице, - решили су и решавају: да се унапреде: [...] у чин потпуковника, мајори: [...] санитетски Атаљанц Ј. Др. Врамшапук [...]“ (31.12.1940) (*Службени војни лист* / одговорни уредник Младен Јанковић. - Год. 1, бр. 1 (јануар 1881) – год. 35 (1915); год. 36 (1917) – год. 60, бр. 12 (22. март 1941). - Београд; Солун; Београд : Војно министарство (Београд : Државна штампарија), 1881-1915; 1917-1941. - 28 ст. Лист је излазио једанпут недељно, а од 1903. по потреби и више пута. Од 1882. био је орган и издање Војног министарства. Доносио је званичне одлуке и прописе војне природе) (<http://unilib-nikola.duckdns.org/~nikola/istorijske-novine/1/pretraga?search=%D0%92%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%88%D0%B0%D0%BE%D1%83%D1%85+%D0%90%D1%82%D0%B0%D1%99%D0%B0%D0%BD%D1%86>) (преузето 1.7.2015).

После Првог светског рата др Врамшапук Атаљанц радио је у Скопеловцу (општина Ковин). Син му је био угледни панчевачки адвокат Ђорђе Атаљанц, а унук неуропсихијатар др Габријел Атаљанц, чија је кћерка наша чувена балерина Ашхен Атаљанц.

⁴⁴ Др Амајак (Оваким) Мурад(и)јан био је лекар опште праксе у болници у Вршцу.

⁴⁵ Варткес Баронијан (Београд, 23. април 1933 – Београд, 21. март 1993), професор Факултета драмских уметности и дугогодишњи музички уредник ТВ Београд, компоновао је једну од три верзије за песму „Востани Сербие“ (аутори друге две су Златан Вауда и Луба

Манасијевић). Потиче из јерменске породице која двадесетих година прошлог века налази уточиште у Србији. Са супругом Вером има кћерку Марију Баронијан Шашки и сина Вартана.

⁴⁶ Вахе Оскањан, један од најзначајнијих јерменских астронома, рођен је 2. септембра 1921. у Београду, где је завршио основну школу и гимназију. Године 1940. уписује Електротехнички одсек Београдског универзитета, а 1946, по завршетку Другог светског рата, студије наставља на Одсеку за астрономију Математичког факултета, где дипломира 1949. Упоредо, од 1945. радио је у Београдској опсерваторији, где од 1948. постаје стално запослен. Након дипломирања августа 1949. ступа у службу Југословенске армије где је предавао математику и физику официрима морнарчке артиљерије. Завршивши војну службу, децембра 1950. враћа се свом астрономском раду. Долази до нових открића и конструира нови високоосетљиви електрофотометар-полариметар за посматрање звезда. У периоду 1953-1962. имао је активну улогу у популаризацији астрономије у Југославији, држао је бројна предавања и објавио 23 популарна научна чланка у различитој периодици. Од 1955. постаје члан Међународног астрономског савеза (IAU). Године 1960. оснива Одсек за астрофизику Београдске опсерваторије, којом руководи до 1966. Бирањ је 1964. и 1965. за руководиоца Београдске опсерваторије, а био је и главни уредник часописа *Биљтен Београдске опсерваторије и Издана Београдске опсерваторије*. Говорио је шест језика.

Године 1966. преселио се са породицом у Јерменију где је наставио свој рад у лабораторији за електрофотометрију Опсерваторије Буракан, којом је руководио од 1970. до 1986. Преминуо је 1989. у Јеревану.

⁴⁷ Миодраг Вртабедијан Варта (Младеновац, 23. мај 1933 - Београд, 8. септембар 2009), познати српски графичар, сликар и дизајнер јерменског порекла, чији су се родитељи, отац Ваан и мајка Аник, између два светска рата доселили у Младеновац. Дипломирао је 1958. године на Академији примењених уметности у Београду (одсек графике), а 1961. завршио постдипломске студије. Остварио је изузетне домете на пољу ликовне уметности, посебно у реализацији свог сликарског умећа преточеног у врхунски дизајн књига и часописа. У речник уметности увео је нови појам – *варијација* – његове специјално урађене графике, аутентичне отиске са крајпуташа и разноврсног народног културног наслеђа. Организовао је и учествовао на осамнаест изложби *Породице Вариабедијан* (са супругом Душанком, сином Давидом и кћерком Анамаријом), одржаних од 1994. до краја 2005. у музеема, галеријама и центрима за културу широм Србије, Црне Горе и Културном центру Фаринера дела Клот у Барселони (Шпанија). Добитник је бројних домаћих и неколико светских престижних награда у домену графичког дизајна и ликовних уметности.

Између осталог, био је председник Јерменске заједнице (1993-2006) и потпредседник Српско-јерменског друштва. Сахрањен је у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу у Београду.

Супруга Душанка Вртабедијан је професор енглеског језика и ликовни уметник, син Давид (1968), графичар, дизајнер и рок новинар, а кћи Анамарија (1974) магистар сликарства која је септембра 2005. имала изложбу портрета All my love to you у Ликовном салону Дома културе у Чачку. Пре тога, породица Вртабедијан такође је излагала у Чачку 1994. године (http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BE%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B3_%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BD) (прузето 15.6.2015). Поводом стогодишњице геноцида над Јерменима, на иницијативу Почасног конзула Републике Србије у Јерменији Бабкена Симоњана, у Музеју народне уметности у Јеревану отворена је изложба радова Анамарије Вртабедијан.

У Дому културе у Чачку 11. фебруара 2015. године отворена је изложба илустрација (11-18. фебруар 2015) и одржана промоција књиге *Илустровани rokenrol vodič* аутора Давида Вртабедијана, коју је 2014. (1. издање) и 2015. године (2. издање) објавила чачанска Издавачка кућа „Пчелица“. *Илустровани rokenrol vodič* наишао је на одличан пријем код читаоца и критике, те је за непуну три месеца доживео више промоција широм Србије. На 59. Међународном сајму књига у Београду (2014) Стручни жири Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије и Београдског сајма наградио је Вртабедијана Наградом за најбољу илустрацију.

⁴⁸Ваан Минахорјан, познати књигољубац и библиограф, током 1930-1940. запослен у Руској библиотеци у Београду, био је пријатељ Согомона Теклирјана који му је детаљно описао убиство Таат паше у Берлину 1921. године. Током рада на том рукопису, Ваан Минахорјан долазио је у дом Теклирјанових где су два пријатеља у посебној соби редиговали рукопис... Сахрањен је у Београду. Његово дело *Народи Совјетској Савеза : прошлост и садашњица 42 народа и других народностију у Совјетском Савезу* (Београд: Руски архив, 1940), налази се у фонду легата Миљивоја и Божидарке Филиповић, у Научном одељењу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

⁴⁹ Ваан Фомич Тотомјанц (Астрахан, 21. јануар/2. фебруар 1875 – Кормејан-Паризи, 9. мај 1964), чија су поједина дела објављена и у Србији: *Крајтак убијених задругарства и иполитичке економије* (Београд, [б. г.]), *Историја економских и социјалних доктрина* (Београд, 1928), *Основи задругарства* (Београд, 1931), *Жена и задругарство* (Београд, 1932), *Живот и учење Рајфајзена* (Београд, 1932), *Знајлије и задруге* (Београд, 1936), *Кратак преглед задругарства* (Београд, 1938), *Жена и задругарство* (2. допуњено изд., Београд, 1940), *Основи задругарства* (Београд, 1942)...

⁵⁰ Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печал*, Интервју, 27. август 2010, 42-[48] (*Глиоријевић* је посрбљена варијанта јерменског презимена *Григорјан* (прим. М. М.)).

⁵¹ Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ у Чачку организовала је 21. јуна 2010. године у Дому културе у Чачку веома запажено српско-јерменско вече Две отаџбине Бабкена Симоњана са видео-презентацијом о Јерменији, на којој су учествовали Бабкен Симоњан (Јереван, 1952), песник, преводилац, есејиста, србиста, професор Универзитета и Почасни конзул Републике Србије у Јерменији (од 2006), мр Маријана Матовић, библиотекар саветник и водитељ програма, и Слободан Николић, професор, који је казивао стихове и прозне текстове. Поклонички књиге и лепе речи имали су прилику да уживају у необичном и садржајном програму јерменске поезије, историје и музике.

Поводом ове књижевне вечери, у Одељењу за одрасле читаоце Градске библиотеке у Чачку била је постављена и истоимена изложба, посвећена далекој, али пријатељској Јерменији и Бабкеном Симоњану, а биле су изложбене и публикације које је Симоњан донео на поклон Градској библиотеци. Аутор изложбе била је мр Маријана Матовић (сл. 49). Написи о овој вечери објављени су у 3. [Зорица] А. [Лешовић] С. [Станојевић], „Две отаџбине почасног конзула“, *Чачански глас*, Култура, 25. јун 2010, 16 и у Душан Даријевић, „Мирис душе“, *Чачанске новине*, Култура, 13. јул 2010, 24. Поводом 500-годишњице прве јерменске штампане књиге (1512-2012) и проглашења Јеревана од стране UNESCO-а за престоницу књиге 2012, у часопису Глас библиотеке 18 (2011): 51-66, Симоњан је објавио текст „Књига као култ и духовна храна“, о развоју јерменског издаваштва кроз векове и активности јерменских интелектуалаца, издавача и библиофила изван јерменских граница, Националној библиотеци Јерменије, јерменско-српским књижевним и културним везама, са пописом српских књига – Симоњанових дарова библиотекама Јерменије...

У часопису *Дисово пролеће*, бр. 41 (2010): 28-29, објављен је текст „Одрејано косовским сунцем“, посвећен Дисовој *Првој њесми* (из циклуса „Недовршене речи“), објављеној на јерменском језику у антологији српске поезије XX века *Косовско сунце*, превео и приредио Бабкен Симоњан (Јереван: Аполон, 2003), 14-15. Ова, за сада једина Дисова песма преведена на јерменски језик, била је повод за успостављање контакта са овим великим пријатељем српског народа и врским познаваоцем српског језика и културе. Захваљујући песнику Николи Вујичићу, добитнику „Дисове награде“ за 2009. годину и дугогодишњем Симоњановом пријатељу, и мр Маријани Матовић, ексклузивно за 41. број „Дисовог пролаза“ из далекс Јерменије стигли су илустративни прилози и Симоњанов приказ рада на антологији *Косовско сунце*, уз посебан осврт на Дисову поетску симболику. Поред бројних превода на оба језика, између осталог и делова Његошевог „Горског вијенца“ на јерменски језик, Симоњан већ дуго и стрпљиво ради на капиталном српско-јерменском речнику, а намерава да се лати још једаног подухвата – састављања јерменско-српског речника. Припрема и *Јерменско-српску малу енци-*

кловидију на јерменском језику, као и монографију *Јермени у Србији од XIII до XX века*.

Бабкен Симоњан се још од 1975. интензивно бави јерменско-српским књижевним и културним везама, истражује јерменску дијаспору у Србији. Бавио се професорском радом на Лингвистичком универзитету „Брјусов“ у Јеревану, где је, на његову иницијативу, 2003. отворен тецај српског језика. Године 2005-2006. предавао је српски језик и на Руском филолошком факултету Јереванског државног универзитета. Од 2002. је редовни члан Матице српске.

За јачање и развој веза два народа 1993. године припала му је Златна значка Културно-просветне заједнице Србије, а 2010. добио је највећу јерменску награду за превођење „Кандило“, коју је установио сам католикос и патријарх Јерменске апостолске цркве Гарегин Други, а сваке године је додељује Јерменска апостолска црква и Савез писаца Јерменије. На 36. Међународном београдском сусрету преводаца 2011. добио је Повељу Удружења књижевних преводаца Србије, а 2012. Међународну књижевну награду „Бранко Радичевић“.

Поводом Дана државности 15. фебруара 2015, председник Републике Србије Томислав Николић одликовао је Бабкена Симоњана Златном медаљом за изузетне заслуге у јавним и културним делатностима и представљању Републике Србије у Републици Јерменији.

Недавно је у преводу Бабкена Симоњана објављен избор српских афоризама на јерменском језику: „Српски афористичари први пут су преведени на јерменски језик. Часопис за културу и уметност ‘Ахбјур’, који излази у главном граду Јерменије – Јеревану, објавио је у мартовском броју избор афоризама Александра Чотрића, Горана Гаћеша, Зорана Станојевића и Томислава Марковића. Афоризме чланова Удружења књижевника Србије и Београдског афористичарског круга изабрао је и на јерменски језик превео познати преводац из Јеревана Бабкен Симоњан“ (З. [Зоран] Р. [Радисављевић], „Српски афоризми на јерменском“, *Политика*, Култура, 17. април 2015, 13) [*ахбјур* на јерменском језику значи *извор*, у смислу: документ, извор података или извор воде – прим. М. М.]

У оквиру управо завршеног једномесечног гостовања у Србији, Бабкен Симоњан је 29. маја у Матици српској одржао предавање „Јерменска заједница Србије у 13-20. веку“ (уводна реч: др Драган Станић, управник Матице српске).

Затим је 13. јуна присуствовао Првој конференцији почасних конзула Републике Србије који су у Београд допутовали из целог света. Скуп су присуствовали и председник Владе Србије Александар Вучић и шеф српске дипломатије Ивица Дачић.

Потом је 17-21. јуна био почасни гост 28. културно-духовне манифестације „Јефимијини дани“ у Трстенику, која се одржава у спомен на живот и дело наше прве песникиње, а ове, 2015. године, обележено је и 610 година од смрти кнегиње Милице. Поводом Симоњановог гостовања био је четрдесет година рада на неговању културних веза Јерменије и Србије.

После петнаест година, Симоњан је поново био у Љубостињи, задужбини кнегиње Милице и здању у коме је стварала Јефимија, наша прва песникиња, а чију је *Похвалу кнезу Лазару* превео и објавио на јерменском језику. „Сматрам да све што сам до сада урадио више не припада мени. Ја сам то посветио јерменском и српском народу“, рекао је тим поводом Симоњан.

У Трстенику је поводом четрдесет година списатељског рада представио збирку песама *Аришакеј* и одржао предавање посвећено стогодишњици геноцида над Јерменима у Османској империји.

⁵² Јерменију је својевремено посетила и Десанка Максимовић (1898-1993) која се касније често сећала тог путовања: „Са блаженством и усхићењем сећам се Јерменије – нагласила је она – и тог величанственог јутра када се, напосокон, пред мојим очима појавио Арарат. Како сами Јермени кажу, то се ретко дешава. Гордо се узносе јерменски врхови, али, на жалост, пате и с тугом и с вером, већ деценијама заточени, гледају родни крај и родну земљу. Ко у животу није видео Арарат, тај је много изгубио.“ Њене песме, посвећене Арарату и Јеревану, на јерменски језик превела је Силва Капутијан (1919-2006), највећа јерменска песникиња (Бабкен Симоњан, *Кроз балканску вајру : путописи, есеји, разговори* (Београд: Маштел комерц, 1995), 50, 51).

⁵³ „Чакчари су специфична јерменска обележја која се израђују од камена туфа и попут српских спомен-чесми и крајпуташа подижу на

раскршћима и на местима која по нечему треба обележити. Ниједан чакчар не сме да буде копија, мора се разликовати од других и на њему мора бити истакнут крст. Туф од кога се израђују чакчари је специфичан јерменски камен кога има на сваком кораку. Јавља се у седамдесетак боја и нијанси, када се извади из мајдана, мек је попут креде и може се по жељи обликовати. Када се осуши, постаје тврда и вечан. Од овог камена саграђене су све најзначајније јерменске грађевине“ (Јово Бајић, ур., *Јермени : историја – геноцид – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), прелим. стр.).

⁵⁴ Прошле године, 15. маја 2014, у 19 часова, у простору Збирке стране уметности, Дунавска 29, Нови Сад, свечано је отворена атрактивна изложба *Јерменска црква у Новом Саду : избрисана баштина*, аутора Љиљане Лазић, историчара уметности и музејског саветника, у продукцији Музеја града Новог Сада. Уз изложбу је штампани и изузетан истоимени пратећи каталог-монографија. Током трајања изложбе (15. мај - 31. август 2014), у истом простору, Музеј града Новог Сада организовао је и циклус предавања посвећених Јерменима и њиховој културној, архитектонској, духовној и књижевној баштини. (<http://www.museumns.rs/node/271>) (https://www.youtube.com/watch?v=c9q3lQq0m_w) (преузето 16.6.2015).

Од 17. јула до 31. августа 2014, такође у Збирци стране уметности приређена је изложба фотографија Завена Саргсјана, директора Музеја Сергеја Парацанова у Јеревану, *Јерменија – библијска земља јужно Арарајна* (<http://www.museumns.rs/node/277>) (преузето 16.6.2015).

⁵⁵ На ова чакчара приказана је сцена Христовог распећа на филигрански ислесаној позадини. Овакав тип чакчара назива се „Свети Спаситељ“ и веома ретко се израђује.

⁵⁶ Споменик, откривен на седму годишњицу трагедије, 12. децембра 1995. године, уз присуство војних и државних званичника ове државе, католикоса Јерменске апостолске цркве и породица настрадалих, има три целине – постамент који симболизује сам земљотрес, раширене руке на средини споменика симболизују молбу за помоћ коју је народ Јерменије упутио свету и аутентичан остатак крила дуг седам метара са јасном симболиком која подсећа на седморицу настрадалих ваздухопловаца. Са леве стране споменика налази се чакчар на којем су представљене јерменска и српска мајка које тугују за својом децом, а са десне стране један уобичајени чакчар. Испред споменика налази се спомен-плоча исписана на јерменском, руском и енглеском језику, која објашњава намену споменика. На постаменту се налазе и седам мермерних таблица са именима чланова посаде, који међу Јерменима имају безмало статус светаца. И дан-данас сваком Јерменину прва асоцијација на Србију и српски народ је управо овај догађај, о чему сведочи и изјава директора фирме која је изградила ово спомен-обележје – *га је овај споменик мојао и од златна биши најправљен, а и њада не би мојао показати захвалности јерменској нашем народу...* (видети опширније: <http://www.pouke.org/forum/topic/21734-%D1%82%D1%80%D0%B8-%D1%8D%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B0-%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B6%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD/>) (преузето 22.5.2015).

⁵⁷ Брдо у Јеревану на десној обали реке Раздан, где је откривено старо насеље из бронзаног доба. Године 1967. на обали је подигнут споменик жртвама геноцида над Јерменима 1915.

⁵⁸ „Учили смо да и даље можемо да унапређујемо нашу сарадњу, готово трговинску сарадњу и сарадњу у области туризма, саобраћаја и енергетике. Данашњи споразуми омогућавају да се наша сарадња даље унапређује. Вековима сарађујемо са Србијом, али данашњим споразумима она добија нове квалитете“, рекао је Саргсјан, којем је ово прва званична посета Србији.

Двојица председника сложила су се и да две државе треба да наставе традиционално добру културну сарадњу, будући да су Јермени оставили дубок траг у српској култури: „Јерменија и јерменски народ су земља и нација високе културе, једна од култура које су домет и циљ за друге културе, Јермени су велики народ чија је улога у историји изузетна и ми ту улогу високо ценимо. Јермени су дали огроман допринос развоју српске културе“, констатовао је Тадић.

Представници двеју држава данас су потписали три билатерална споразума.

Министри спољних послова Вук Јерemiћ и Едвард Налбандјан потписали су *Споразум о ваздушном визи за службене и дипломатске људе, Споразум о ваздушном саобраћају* потписали су министар за инфраструктуру и енергетику Милутин Мркоњић и директор Сектора за цивилно ваздухопловство Јерменије Артјом Мовсесјан, а *Програм сарадње у области културе за период од 2011. до 2013.* потписали су министри културе Предраг Марковић и Асмик Погосјан. (http://www.raskrtsca.tv/index.php?option=com_content&view=article&id=10651&Itemid=100) (преузето 15.6.2015).

„[...] Србија и Јерменија имају важно место у решавању политичких проблема који постоје у њиховим регионима. Између две државе постоје вишедеценијске културне везе које могу бити окосница будућег развоја односа две државе. У априлу 2011. године Србија и Јерменија су потписале споразуме у области визне либерализације, ваздушног саобраћаја и културе. Две државе имају интерес да унапреде сарадњу у области трговине, саобраћаја, енергетике и туризма. У области спољних послова, постоји обојана спремност за развој сарадње и међународним организацијама, али и за успостављање редовних консултација министарстава спољних послова [...]“ (Ана Јовић Лaziћ, Sanja Jelisavac Trošić и Aleksandar Jazić, „Problem Nagorno Karabah u svetlu bilateralnih odnosa članica Minsk grupe OEBS-a“, *Međunarodni problemi* 63 (4) (2011): 607. <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0025-8555/2011/0025-85551104583J.pdf#search=„jermeni“>) (преузето 22.05.2014).

Први пут у историји, Јерменија је 2012. године отворила Конзулат у Београду, а за почасног конзула Јерменије у Београду именован је Предраг Томић. Најближе дипломатско представништво Јерменије је у Атини, а шеф мисије истовремено је и нерезиденцијални амбасадор у Београду.

⁵⁹ Арам Први (код Јермена је устаљено да се каже Арам А), је католик Великог Дома Киликијског, седиште му је у Либану, месту које се зове Антилиас (насеље поред Бејрута). Тамо се налази патријаршија Великог Киликијског Дома. Дакле, патријаршија Киликијске јерменске државе са историјским седиштем у граду Сис. Тренутно се у Сису налазе рушевине традиционалног седишта патријаршије Великог Дома Киликијског (објашњење Бабкена Симовања).

⁶⁰ Истог дана Јерменска црква канонизовала је милион и по убијених у масакрима и депортацијама за време Првог светског рата: „Српски председник Томислав Николић у Јеревану је рекао да је дошао да се ‘у име српског народа и у име државе Србије поклати жртвама страшне трагедије јерменског народа током првог великог светског рата у XX веку’. ‘Ако ико може да разуме и осети несрећу библијских размера која се 1915. обрушила на Јермене у Османском царству, као и њене трајне и незалежне последице, онда је то српски народ, онда је то Србија’, рекао је Николић. Он је истакао да је Србија у Првом светском рату имала процентуално највише губитака од свих земаља и народа погођених ратом, саопштила је председникова служба за сарадњу са медијима“ (<http://www.naslovi.net/2015-04-25/danas/kanonizovano-milion-i-po-ubijenih/14302948>) (преузето 23.7.2015).

⁶¹ Многе у свету познате личности пореклом су Јермени: певачи Шарл Азнавур (јан) и Шер, тенисери Андре Агаси (Агасјан) и Давид Налбандјан, продуценти и редитељи Сергеј Парацанов (Саркис Парацанџ), Атом Егојан, Рубен Мамуљан, писац Вилијам Саројан, сликари Иван Ајвазовски (Ованес Ајвазјан), Аршил Горки (Востаник Адојан) и Мартирос Сарјан, композитори Комитас (Согомон Согомоњан), Арам Хачатурјан, Арно Бабаџанјан, шаховски велемајстор Тигран Петросјан и многи други...

⁶² У предратном и послератном Чачку живело је много више припадника других вера и националности него данас. Истакнуте породице које су Чачку давале космополитски карактер, обележивши његову историју и развитак, биле су: Крен, Брушија, Лазаријан, Куџељ, Ричардо, Балковој, Бербела, Бартулица, Барбарез, Ашкенаси, Херцог, Михел, Вебел, Дишпали, Бокарев, Караташ, Марочик, Јанда...

⁶³ Оригинални јерменски облик је *Нхиојан* [прим. М. М.].

⁶⁴ Оригинални свих докумената наведених у раду, чије су копије добијене љубазношћу архивског саветника Радоша Ж. Мацаревећа (Јанчић, 11. мај 1947 - Чачак, 5. новембар 2013) и вишег архивског помоћника Зорана Маринковића, чувају се у Међуопштинском

историјском архиву у Чачку. Цитирани су у целости и аутентично, без стилских и правописних интервенција. Значајан део биографских података о чачанским Јерменима такође је добијен од Радоша Ж. Мацаревећа.

⁶⁵ Бабкен Симоњан, „ИИ“ сачувало јерменску душу. [О београдским Јерменима Сукиасовић], *ТВ-новости*, 12. јануар 1994.

⁶⁶ На жалост, гробове Артина Николића и Марка Саркисовића затрло је време.

⁶⁷ Посрбљено јерменско презиме *Сарисјан* [у српском изговору и варијанта *Саркијан* – прим. М. М.].

⁶⁸ Судећи према *Извештајима Државне реалне Гимназије у Чачку*, извесно је да су у Чачку живели у периоду 1928-1932, али не зна се тачно када су напустили Чачак.

⁶⁹ Јерменски оригинал је *Саркис*, а срџу се и варијанте Серкиз и Серкиц (у *Извештају Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1931-1932. годину*), јер су јерменска имена и презимена у Србији често добијала неправилне облике због посредног преузимања преко других језика или усклађивањем са фонетским системом српског језика и устаљеним навикама његових говорника. Опширније виде ти: Маријана Матовић, „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“, *Зборник радова Народни музеја XLIII* (2013): 5-6.

⁷⁰ Јово Бајић, ур., *Јермени : историја – етноциг – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), 121-122. Др Серкис Берберијан, санитетски капетан, као учесник балканских ратова налази се и на листи *Страно медицинској особља у српским ослободилачким рајонима 1912-1918*, у монографији: Илија Петровић, *Са свих страна српски добровољци : 1912-1918* (Нови Сад: И. Петровић, 2005), 53 (<http://www.scribd.com/doc/256556460/Ilija-Petrovi%C4%87-Sa-Svih-Strana-Srpski-Dobrovoljci-1912-1918#scribd>) (преузето 21.5.2015).

⁷¹ Михаило Мишо Берберијан, судија, адвокат и тужилац живео је у Београду, у улици Станислава Сремчевића 13. Био је најстарији некадашњи ђак крагујевачке Гимназије, па му је Удружење Крагујевчана у Београду 22. маја 2007. године, у ресторану „Парк“, приредило велику прославу стогодишњице живота. Тим поводом, овај витални стогодишњак своцирао је успомене на свој занимљиви животни пут: „[...] Отац Јерменин био је турски војни хирург. Родио се 1877. године у Цариграду и звао Серкиз. Турци су га послали на службу у Пријеполје за управника војне болнице. Једном су га позвали да прегледа болесну девојчицу у Новој Вароши, из богате куће Ристића. Загледао се у девојку која га је послужила слатким од шљива. Убрзо је затражио њену руку и – добио је. Љубица Ристић, моја мајка, родила је четворо деце. Ја сам се родио 1907. године у Сјеници, где је отац био привремено премештен по потреби службе – сећа се Берберијан.

Михаило тврди да је једини живи сведок у историји првог бомбардовања градова из авиона. То се догодило у Београду, у августу 1914. године, док му је отац био у војној болници на Калемегдану [...] После се његова породица вратила у Косовску Митровицу.

Серкез Берберијан је учествовао и у пробоју Солунског фронта. Пожурио је да види породицу и дојахао је на коњу до Косовске Митровице.

-Затекло је жену, сина Слободана и ћерке Милку и Даринку болесне од шпанске грознице. И он се убрзо разболео и после само три дана, 28. новембра 1918. године, умро. Само је мене тада, зачудо, заобишао тај опасни грип, иако сам био веома болесно дете. По очевој смрти преселили смо се у Крагујевца, где је сестра Мика похађала учитељску школу. Становали смо у улици Танаска Рајића – казује Берберијан о данима свог детињства.

Каже да је по завршетку крагујевачке Гимназије, 1927. уписао права, иако је отац желео да му син буде мендес, инжењер [на арапском језику *мухендис*, инжењер – прим. М. М.]. Михаило за себе говори да је увек ‘терао мак на конач’ и био у опозицији, немирног духа. На факултету се дружио са др Драгољубом Јовановићем, па је због њега био и у Главњачи.

Оженио се Београђанком Вукосавом Протић, ћерком министарског помоћника. Први посао судије добио је у Новом Кнежевицу. Пред Други светски рат у Ужицу је био заменик државног тужиоца [...]“ (Ферид Мујезиновић, „Век Михаила Берберијана“, *Политика*, Београд - Вагерадске приче, 30. март 2007 <http://www.politika.rs/>

rubrike/Beograd/t23931.sr.html (преузето 28.4.2015)). Михаило и Вукосава имали су две кћерке.

Михаило Берберџијан спомиње се и у осмом наставку фелтона Ђорђа Пиљчевића „Четнички обрачун у Новој Вароши и Бркову“, *Вести* (Ужиче), 8. април 2011, 27 (http://www.graduzice.org/documents/vesti_3225_kolor_681.pdf) (преузето 31.5.2015).

На прослави стогод рођендана фотографисао се за ТВ и новине, и том приликом, између осталог, рекао: „[...] Рођен сам на Пештеру, у Сјеници, али смо, због очеве службе, брзо прешли у Косовску Митровицу, где сам завршио основну школу... Већ тада се доле осећао национализам, па ми у сведочанству, уместо *Берберџијану*, пише *Берберџијановићу*. Тада сам, за успешно завршену школу, добио и посебан примерак књиге о Косову. Штампан у Загребу, а ћирилицом. Времена су, међутим, после очеве смрти била тешка, од 63 динара пензије и 40 инвалиде требало је нас петоро да се прехранимо, па смо сестра и ја кренули на школе у Крагујевца. Отац је, додуше, хтео да технику студирам, али није било пара ни за учила, ни за шта... И, тако сам постао правник, доцније и судија, тужилац – говори као да је било јуче Михаило Берберџијан, док се присећа како му је, од свог робовања у затвору Главњаца, још у време краља Александра, у сећању остао хлеб, који је свако јутро за доручак добијао. – Е, такав бели хлеб после у животу нигде више нисам јео – казује нам још витални стогодишњак [...].“

Читавао живота чувао је очеву факултетску диплому. Мада најстарији, надживео је брата и обе сестре. Братаница са породицом живи у Београду, а братанац у Шпанији (А. Кларић-Жак, „Старац Мишо од стотину лета : репортер Гласа на рођенданској журци Михаила Берберџијана, који је прекинуо напунио сто година“, *Глас јавности*, 24.5.2007 <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/05/24/srpski/R07052301.shtml> (преузето 30.4.2015)).

Између осталог, био је старшина Савеза извиђача Београда 1957-1960. http://www.izvidjacobegrada.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=400%3Abeogradskestareine&catid=1%3Alatest-news&Itemid=50&lang=sr (приступљено 26.5.2015) и почасни председник Удружења Меморијал „Старо сажмиште“, као најстарији преживели логораш <https://groups.yahoo.com/neo/groups/sorabia/conversations/topics/36877?var=0> (приступљено 26.5.2015).

Редитељ Никола Станковић снимео је 2010. године кратки филм *Век и једна година / A Century and One Year* (Србија, трајање 31') – аутентичну филмску причу о изузетно дугом животном веку покојног Михаила Берберџијана (преминуо у 101. години), тада вероватно најстаријег становника Београда, али несумњиво најстаријег члана и доживотног почасног председника Удружења Крагујевчана и њихових пријатеља у Београду. Филм је приказан у недељу, 1. априла 2012. у Великој сали Дома омладине у Београду, у оквиру *Програма: Двадесетти век / XX Century* на Београдском фестивалу документарног и краткометражног филма *Timeless* (30. март – 3. април 2012). На стотине аутора из целог света послало је у Београд импресиван број кратких и документарних филмова. За званичне фестивалске награде такмичило се 53 страна и 39 српских филмова. У пет фестивалских дана било је приказано 130 остварења <http://archive.rs.com/page/1004257/2012-12-18/http://www.kratkimetar.rs/program/a-century-and-one-year.40.121.html> (преузето 26.5.2015).

⁷² О стању школа у Љубићком срезу на крају школске 1919/20. школски надзорник Илија Радосављевић известио је Министарство просвете [...]: „Рђаве школске зграде биле су: у Горњој Горевници, где је школа отворена почетком претходне године у општинској згради [привремено за школу примљено] на две године и ова је општина још пре рата учинила извесне припреме за подизање школске зграде“ [...].“ Школски надзорник Илија Радосављевић доставио је Министарству просвете списак места у којима је требало подићи школске зграде, међу којима је била и Горња Горевница, где ће нова школска зграда бити подигнута 1931. године.

Наставнике у Љубићком срезу за школску 1928/29. средњи школски надзорник Нико Николић оцењивао је са „одличан“ и „повољан“; *учишљивца Милка Берберџијанова оцењена је оценом „повољан“*. На крају школске 1930/31. вршилац дужности школског надзорника Петар Р. Лојаница обишао је и горњогоревничку школу, те закључио *да је Милка Берберџијан уједнаош школу и учишљивца и њихових пријатеља „наставно ирадиво и правилно методски обради-*

ла и уједнаош, да је пошљивца одличан усјећ у настави и васпитану“ (Ковилка Летић, *Основне школе у Чачанском округу : 1918-1945* (Београд: Службени гласник ; Чачак: Међуопштински историјски архив, 2014), 46, 47, 83, 191, 192, 212).

У списку наставника, односно учитеља народних основних школа у Љубићком срезу, седиште у Преслини, са оценама за школску 1930/31. годину, наведено је да је у школи у Горњој Горевници радила учитељица Милка Берберџијан, *добила оцену врло добар (4), оцењена 28. маја 1931.*, али без икаквих других података. У књизи: Божидар Никитовић *Основна школа „Стејана Стејановић“ : Горња Горевница : 1919-1999* (Горња Горевница: ОШ „Степа Степановић“, 1999), 381, на списку *Учишљивца у Горњој Горевници од 1919. до 1999. јог.*, под редним бројем 9 (имена учитеља уписивана су оним редоследом како су долазили у школу, јер нису сачуване уписнице и друга документа на основу којих би се могло тачно утврдити од које до које године су били учитељи у Горњој Горевници), уписана је учитељица Милка Берберџијан, која је у овој школи радила од 1931. године [?]: „[...] Имена учитеља основне школе у Горњој Горевници од 1919. до 1934. године сазнају се из школског летописа, других документа до којих се могло доћи и из сећања савременика [...].“

У привременој школској згради сво време до 1934. године учила су по два одељења ученика са по два разреда, а ђаци су учили по два учитеља. Учитељице Милка Берберџијан и Бранка Топаловић наставиле су да раде у овој школи и после 1934. године, када је подигнута нова школска зграда и у њој отворена четири одељења [...]. (*Исти*, 100, 117).

Школа је почела да се гради 1931. године и потпуно је завршена 1940. године [...].“ Међу 23 учитеља у новој школи, који су били до 1951. године, је и Милка Берберџијан, али није познато до када је тачно радила у овој школи. На основу других извора, претпоставља се да је у Горњој Горевници службовала још неколико година.

У Летопису основне школе за 1962. годину наведено је и име Милке Берберџијан, која је била секретар Грађевинског одбора: „Летопис основне школе у Горњој Горевници од 1962. године водио је наставник историје и директор школе Младен Скерлић, који је, поред наведених, забележио још неколико података. Пре формирања Грађевинског одбора основан је Иницијативни одбор за подизање школе, чији је председник био тадашњи свештеник у Горњој Горевници Хранислав Ђорић, који је касније постао патријарх Српске православне цркве и добио име Герман, за благајника је изабрана Милка Берберџијан, учитељица [...]“ (*Исти*, 104, 105).

У монографији школе, на страни 99, објављена је и фотографија Милке Берберџијан са ученицима првог (или другог) разреда из 1927. године (подаци добијени од Драгољуба М. Вујовића (1934-2012), 4. маја 2011. године).

„[...] Крајем лета 1939. године, Краљево, поред постојећих просветних институција (Основна школа, Гимназија, Нижа пољопривредна школа, Занатско-трговачка, Трговачка школа ‘Краљевске трговачке омладине’ и Женска занатска школа) добија једну нову, која је својом делатношћу требало да постане расадник стручних кадрова за његову индустрију и занатство. То је била ‘Државна мешовита грађанска школа занатско-индустријског правца’ [...].“

Успешан почетак рада отежавали су и недостатак стручних наставника, уџбеника и учила. Одлуком Министарства за управитеља школе постављен је Миорада С. Јобић, дотадашњи наставник Државне мушке грађанске школе у Суботици. До средине фебруара 1940. године у школи су, осим њега, почели да раде још и: [...] Милка С. Берберџијан (предавала цртање, природопис, рачун и геометрију) [...] (пре ангажовања у овој школи радила је у Државној грађанској школи у Кракову).

Разредни старшина I-6 била је Милка С. Берберџијан [...].“

У склопу ‘Збирке за природопис’ (збирком је руководила Милка С. Берберџијан) направљени су хербаријуми и кутије од стакла за чување препарираних инсеката, а за изучавање анатомије човека набављен је велики расклапајући торзо човечијег тела. Наставница Берберџијан је бринула и о збирци за математику и геометрију, у којој се налазило 16 учила (мере за тачност, тежину, запремину и сл.), као и већи број геометријских тела која су од дрвета и картона израдили сами ученици [...].“

Милка Берберџијан била је и члан Надзорног одбора ‘Друштва Заједнице дома и школе’ (Владан Виријевић, *Краљево : град у Србији*

: 1918-1941 (Краљеве: Народни музеј и Историјски архив, 2006), 215-219).

⁷³ „In metopiam: Данас се навршава година дана од смрти наше драге бабе и масе mr ph. Шадије [рођ. Тумишић] Берберијан 26.2.1993-26.2.1994. / др Слободан Берберијан 7.4.1973-7.4.1994 / породица Берберијан“ (*Ослобођење* (Сарајево), субота, 26. новембар 1994, 4) (преузето 29.5.2015).

⁷⁴ Није тачно утврђено када је и зашто део породице Берберијан дошао у Чачак, али Извештај чачанске Гимназије сведоче да је Даринка Берберијан школске 1928/1929. године завршила VI/1 разред и прешла у старији разред, док је Слободан Берберијан завршио VI/3 и прешао у старији разред (*Извештај чачанске Гимназије за школску 1928-1929. годину* (Чачак: Гимназија, 1929): 39, 40); 1929/1930. године Даринка је завршила VII/1 разред и прешла у старији разред, док Слободан није положио испит и понављао је VII разред (*Извештај чачанске Гимназије за школску 1929-1930. годину* (Чачак: Гимназија, 1930), 44, 51). Школске 1930/31. године Слободан је полагао поправни испит из француског језика, Даринка је завршила VIII/1 разред, али је полагаала поправни испит из француског језика и математике (*Извештај чачанске Гимназије за школску 1930-1931. годину* (Чачак: Гимназија, 1931), 44, 46). Школске 1931/32. Даринка је положила испит у VIII/1 разреду, а VIII/1 разред завршио је и Слободан. У *Подацима о истраживачима* Берберијан Слободан уписан је под редним бројем 3, место рођења је *Косовска Митровица*, родитељи *Љубица и Серкиц Ћ, лекар*, а призната му је зрелост (*Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1931-1932. годину* (Чачак: Гимназија, 1932), 19, 54, 62). У *Прозивнику* чачанске Гимназије на списку матураната за 1931/1932. годину, Берберијан Слободан уписан је као студент медицине, док су Лазаријан Слободан, Слободанка и Саво уписани као матуранти – Слободанка 1940/41, Слободан 1941/42, а Саво 1943/44. године (др Андрија Б. К. Стојковић, др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија : 1837-1987* (Чачак: Чачански глас, 1987), 603, 606, 608). Једино је поуздано да су Берберијани у Чачку живели у периоду 1928-1932.

⁷⁵ Презиме *Лазаријан* је посрбљена варијанта оригиналног облика *Ghazaryan*, јер у српском језику не постоји јерменски гласни глас *gh*. Исто важи и за име *Лазар*, тј. Ghazar (прим. М. М.).

⁷⁶ *Кемах* је село (заслак, насеље) поред већег села *Бајарича* (на књижевном јерменском језику, тј. источној варијанти, а *Пакарч* је на западној варијанти јерменског језика) у провинцији Даранак у Западној Јерменији. Пакарч је током времена мењао свој назив: Богарич – Богарида – Багарич – Багајарич – Пекерич, а први део имена потиче од аријске речи „баг“, што значи „бог“. Постоји Горњи (Верин) и Доњи (Неркин) Багарич; из Доњег Багарича је и Согомон Техлирјан (1896-1960) који је 1921. године у Берлину извршио атентат на злогласног Тааат пашу, једног од главних организатора геноцида над Јерменима током Првог светског рата [подаци од Бабкена Симоњана добијени 19.04.2011]. Када је тридесетих година XX века дошло до туркизаације Западне Јерменије, Пакарч добија ново, турско име Хакбилур. У *Кемаху* је 1914. године живело 25.462 Јермена, а од њих 291 су били протестанти.

О родном селу Артина Лазаријана сведочи и француски путописац Ж. М. Танкоањ: „[...] LETTER VIII. [...] Tolos and Pakerik, our two following stations, presented very different aspects. In the former place we saw a picture of the most frightful misery, and in the second, an air of comfort and cleanliness which very agreeably surprised us. The houses of this village are larger and better built than in the other parts of the country; and a spring of excellent water, which rises from the foot of a rock, procured us enjoyments which many persons, in a different situation from ours, might perhaps have despised. About two leagues on this side of the village, we forded the Euphrates, which the Turks simply call Frat [на јерменском језику Епрат/Еспрат – прим. М. М.] [...]“ J. M. Tancoigne, *A Narrative of a Journey into Persia, and residence at Teheran; containing a descriptive itinerary from Constantinople to the Persian Capital, also a variety of anecdotes illustrative of the history, commerce, religion, manners, customs of the inhabitants, military policy of the government, &c.* (London: Printed for William Wright, 46, Fleet Street, 1820), 44-45.

Десетак година касније, Пакарч се спомиње и у *Voguyev and Constantinopolja do Albuira* из 1828-1829: „[...] Pakerik, 24 verstes./ Village de 65 maisons, la plupart aux Arméniens. Il est placé au pied

d'un rocher d'où jaillit une source d'eau potable. Ses habitants ont l'air d'être dans l'aisance./ La route de Tholas à Pakerik traverse la branche occidentale de l'Euphrate, huit verstes avant d'arriver à Pakerik. On passe cette rivière à gué. Dans ce point, les eaux ont une grande rapidité [...]. (“Itinéraire de Constantinople a Abouchir : par Arz-Roum, Tavriss, Tehéran, Isfahan et Chiraz; [0:37:13] Babken Simonjan: rédigé dans les années 1828 et 1829 : par le comte Serristori, ancien colonel d'état-major au service de Russie”, y *Bulletin de la Société de Géographie*. Deuxième Série. Tome Premier. Paris: Chez Arthus-Bertrand, Librairie de la Société de Géographie, Rue Hautefeuille, N° 23. 1834, p. 367).

У пре-хришћанској Јерменији, у 1. веку н. е., Пакарч је био центар Јермена пагана, са великим паганским храмом посвећеним јерменском божанству Милху (Митри), јер су пагански Јермени усвојили комплетан ирански пантеон: “[...] That Mithra (Mibr) was worshipped in pre-Christian Armenia is a well attested fact. The pagan Armenians had adopted the Iranian pantheon en bloc, and a temple consecrated to Mithr at Bagayariç in Upper Armenia (the present-day Pakeriç in the Turkish province of Erznçan - [на јерменском језику *Јерзика*, а на српском *Јерзика* – прим. М. М.]) was destroyed by Tiridates III and Gregory the Illuminator ca. A. C. 300. That some memory of the heathen deity may have survived amongst the Armenians into modern times seems first to have been suggested by Mardiros H. Ananikian.” (John Andrew Boyle, “Raven’s Rock : A Mithraic Spelaetum in Armenian Folklore?”, *Acta Iranica : Encyclopédie permanente des Études Iraniennes*, Première Série, Vol. IV. Études Mithriaques : Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975 (Brill, Bibliothèque Pahlavi, 1978): 59-74).

У Багаричу је рођен и Согомон Техлирјан, познати Јерменин који је 1921. у Берлину убио злогласног Тааат-пашу. Имао је два сина – Драгољуба (1925-2012) и Завена (1929). Бабкен Симоњан посетио је у Београду Техлирјановог старијег сина Драгољуба (родбина и београдски Јермени звали су га Шаен), који је живео недалеко од Јерменског дома, у Далматинској улици број 101 (у тој згради, у периоду 1925-1935, становао је ускиључиво Јермени. Други спрат припадао је породици Согомона Техлирјана, а у приземљу и на првом спрату становали су његови рођаци): “Сећања, породичне фотографије, писма, сачувани архивски документи и рукописи одводе нас у далеку прошлост. Ево нас у селу Неркин Багарич у Западној Јерменији, где се 1896. године родио његов отац Согомон Техлирјан. Током многих деценија фотографије у албуму су знатно изабледе. Снимке је начинио Согомонов рођак – Вазген Техлирјан. Он је 1987. године путовао у Западно Јерменију и, између осталог, посетио и Неркин Багарич. У своје време у селу је постојала школа ‘Ајказан’, а изнад сводова дрвене цркве Светог Апока чуле су се јерменске мелодије. Људи су посћивали света места, тихо се молити Свешњем... И ови снимци су као легенда о дрвеној земљи из бајки, јерменском свету – светом и незаборавном...”

Фотографије васкрсавају јерменске квартове Багеша, цркве, старе и уске улице, вртове и балконе. Ево и срушеног Багарича, пустиг и вероватно без иједне живе душе. Срушене зидине храмова, у којима се, сво, већ неколико деценија, не чују звона ни јерменске црквене песме...

И како да ти не завидим, Вазгене, теби који си смогао снаге и храбрости да се суочиш са многим опасностима, само да би видео својим очима родно огњиште и родну туду својих предака – до темеља срушен и напуштен Багарич.

Некада давно тамо су рађали вођања, њихала се пшеница на њивама, које су с љубављу обрађивали вредни ратари. Овде су живели мирни и добри људи. Врелог јунског дана 1915. године у село су банули турски башибозуци и спалили Багарич, прогнавши из кућа његове мирне житеље. Сањао си да посетиш завичај и испуниш свети завет својих дедова... И како да ти човек не завиди, Вазгене. Ти си заувек урезао у сећање слике наше изгубљене отаџбине...“ (Бабкен Симоњан, *Кроз балканску пашу : ишјојиси, есеји, разговори* (Београд: Машта комерц, 1995), 230 - 232).

⁷⁷ На основу расположивих извора не може се поуздано закључити да ли је Злата Лазаријан са супругом Артином и сином Лазаром дошао у Чачак. У сачуваним документима не спомиње се њен боравак у Чачку, а њено име и фотографија не налазе се ни на надгробном споменику Лазаријанових. Ипак, у документу Начелства округа чачанског, бр. 517 од 28. јануара 1919. године (види фусноту бр. 74),

уписано је да домаћинство Артина Лазаријана броји 3 члана (не зна се ко је био трећи члан).

Према накнадно сведочењу Сава Лазаријана, Први светски рат спречио је његовог деда Артина и оца Лазара да и бабу, односно мајку Злату доведу у Србију. Очеву прву жену, малог сина и две очеве сестре убили су Турци. Будући да је извештај о броју Јермена избегао покољ, Савови деда и отац трагали су по избегличким логорима за члановима своје породице, али безуспешно. Ови догађаји описани су у књизи Франца Верфела *Четрдесет дана Муса Даја* – група Јермена сакрила се на планини Муса Даг, где су успели да одбију Турке. Након тога изабавила их је француска флота и пребацила у Египат.⁷⁸ У Међуопштинском историјском архиву у Чачку, фонд Општине чачанске (1918-1941), К-1, сачуван је документ Начелства округа чачанског, бр. 517 од 28. јануара 1919. године, о 479 kg ситног шећера одузетог од Исидора М. [презиме у оригиналу нечитко], предузимача из Смедерева. Месни одбор вароши Чачка 30. јануара је одлучио да се шећер подели сиромашном грађанству, пола килограма по члану породице, а по килограм породицама са више од пет чланова. У складу са тим, сачињен је *Списак лица - грађана вар. Чачка којима су издати купони за пријем шећера по кр. од члана у породици*, којим је укупно евидентирано 1.179 имена (име и презиме грађанина/грађанке, занимање, назив улице и број (адреса), као и број чланова домаћинства). На овом списку, под редним бројем 709, уписан је **Артин Лазаријан, тужач кафе, улица Краља Александра бр. 11, број чланова домаћинства 3.**

⁷⁹ Душан Даријевић (1964), чачански новинар и културни посленик, сећа се породичних прича о Лазаријанима: предатни чачански трговац Љубомир Даријевић, Душанов деда (становио у улици Железничкој 16), познавао је Лазаријана, велстрговца кафом, код кога је Душанов отац Александар учио занат. Већ првог дана, Лазаријан је оставио Душановог оца да се сам сналази у радњи и да пржи кафу, пазећи да не прегори. Млади шегрт славао је на тавану радње, која се налазила поред некадашње књижаре „Раде Азањац“ у Аћимовића кући, а преко пута је био хотел „Српски краљ“, данашњи КУД „Абрашевић“. Сви отменији хотели и локали, као, на пример, кафана „Цар Лазар“, набављали су кафу од Лазаријана. Тада је у кафру, приликом млевња, обавезно додаван наут, налик лебсобијама, како би кафа имала бољу пену (забележила М. М. 14. маја 2010. и 10. априла 2014).

⁸⁰ Друга супруга Стојана Ристића, челника чачанске општине 1884. године, „[који је] поседовао два дућана у Улици Краља Милана, на месту данашњег Дома културе, на делу где је била књижара ‘Бранислав Нушић’ (на месту књижаре, раније било више трговачких и занатских радњи). Имао је локале и кафану звану ‘Слога’ на углу Улице Краља Милана и Хајдук Вељковој до Богиневићеве, које су његови синови продали Војиславу и Глишу Матовићима (1926). Поседовао је кућу у Хајдук Вељковој улици, до Илије Кривачића. Његова друга супруга, Милева, била је власница чувене кафане ‘Пролеће’ и до ње дућана, који су њени синови продали Лазару Лазаријану (1928), трговцу, а кафану браћи Шљивићима (1938) и кућа на углу Богиневићеве и Хајдук Вељкове, раније била у власништву њеног оца, коме је продата због дугова, у њој је после Првог светског рата била смештена канцеларија Духовног суда жичке епархије [...]“ (Радош Ж. Мацаревић, *Први грађани Чачка : 1839-1914.* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 127).

⁸¹ Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један њивог праг : записи о ситару Чачку*, прир. Нада Деспотовић (Чачак: Народни музеј, 2000), 74.

⁸² До пре неколико година у њој је радила књижара „Раде Азањац“. Видети: „Предлог Николе Аћимовића да се не издаје под закуп право продаје тузачне кафе у Чачку“, у: Бранко Перунички, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. 2 1866-1915 (Чачак: Историјски архив, 1969), 599-600. Потписници жалбе су Никола Аћимовић, бакалин и Артин Лазаријан, који се понегде потписивао са *Лазаревић*, овде погрешно прочитан као *Лазаровић*. Документ постоји у Архиву Србије у Београду, а у целости је наведен у овом раду.

⁸³ *Злајна* је вероватно преведено јерменско жечко име *Воски* (јерм. *злајно*) или *Воске(х)ај* (у слободном преводу *Злајно зрно*). Злата Лазаријан и њен супруг Артин уписани су на мермерној плочи као утесмљивачи Црвеног крста у Чачку, али о Злати Лазаријан нису

пронађени ближи подаци, те није поуздано утврђено да ли је живела у Чачку са својом породицом.

⁸⁴ *Пакарић и Јерменска* су архаизми дословно пренети из оригиналних докумената.

⁸⁵ Међутим, на надгробном споменику као година рођења уписана је 1893.

⁸⁶ *Владиковић* је преведено јерменско презиме *Варгајетјан* (погрешна варијанта Вартабедијан) (јерм. вардапет = владика).

⁸⁷ Тј. Западна Јерменија.

⁸⁸ Стриц познатог композитора Варткеса Баронијана (правилније: Бароњана) из Београда.

⁸⁹ У *Извештају Државне реалне гимназије у Чачку за школску годину 1933-1934.* (Чачак: Гимназија, 1934), 37, 40), у класификацији ученика, у I/1 разред уписана је Лазаријан Слободанка, док је Лазаријан Слободан ученик I/4 разреда. Наредне школске 1934-1935. године Слободанка је из II/1 разреда прешла у старији разред, а Слободан је из II/4 прешао у старији разред (*Извештај Државне реалне гимназије у Чачку за школску годину 1934-1935* (Чачак: Гимназија, 1935), 45, 47). Следеће школске 1935-1936. године Слободанка из III разреда I одељење прелази у старији разред, а Слободан, ученик III разреда 3 одељење, полаже поправни испит из физике и математике (*Извештај Државне реалне гимназије у Чачку за школску годину 1935-1936* (Чачак: Гимназија, 1936), 49, 51). У *Извештају Државне реалне гимназије у Чачку за школску 1939-40. годину*, у Школском атопису од 28. јуна 1939. до 28. јуна 1940. године, за испите у месецу августу 1939. године забележено је да су поправне испите положили - Лазаријан Тихомир I разреда 4 одељење; Лазаријан Слободан V разреда 2 одељење; Лазаријан Слободанка VI разреда I одељење. Међутим, следеће године, Лазаријан А. Тихомир, ученик II разреда 4 одељење понављао је разред, а Лазаријан А. Саво свршио је IV разреда 3 одељење. Лазаријан А. Слободан завршио је VI разреда 2 одељење и прешао у старији разред, а Лазаријан А. Слободанка завршила је VII разреда I одељење и прешла у старији разред. Међу ученицима пуштеним на полагање нижег тежајног испита испит је положио Лазаријан А. Саво (стр. 23, 26, 27, 69, 79, 84, 85, 94). Сви *Извештаји Државне реалне гимназије у Чачку*, наведени у овом раду, налазе се у легату Миливоја (1871-1941) и Божидаковић (1874-1959) Филиповић који се чува у Научном одељењу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

⁹⁰ „[...] Ситни трговци су се снабдевали код зајечарских трговаца на велико. Аврам Сукијасовић, Јерменин, никада није имао више од 2 помоћника, држао је колонијаа [...] Након Другог светског рата долази до национализације и конфисковања имовине богатјим грађанима и до затварања предатних дућана и радњи [...]“ (Marica Mišić i Andreja Adamović, „Prohujala vremena – tog Zajččara više nema = Past times – that Zajččar no longer exist“, Regionalni centar za talente – Bor, 2012, 20, <http://talentibor.com/wp-content/uploads/2012-REP-Marica-Misic-Andreja-Adamovic.pdf> (преузето 24.5.2015)). Највероватније да су трговци Сукијасовићи из Зајечара у сродству са Николом Сукијасовићем, трговцем из Краљева: „[...] Трговине мешовитом робом водили су: [...] и Никола Сукијасовић „Јерменин“ [...] Највећа концентрација ових радњи била је у ужем центру града – на Тргу краља Александра и у улицама Милоша Великог, Танаска Рајића, Краља Петра, Војводе Путника, Војводе Степе, у Хајдук Вељковој, док је у годинама пред Други светски рат уочљивије отварање трговинских радњи ближе периферији [...]

Схватане да ‘ко оглашује тај напредује’ лагано је преовладавало у свести носилаца привредних токова у Краљеву, нарочито трговаца и занатлија, који су међу првима спознали моћ рекламе, тако да је последња страница *Краљевског гласника* била намењена готово искључиво комерцијалним огласима и рекламама. Читаоци су тако обавештавани о понуди пржене и млевене кафе, шећера, пиринча, сејтина, бомбона, чоколаде, ковања, рума и ликера у ‘богатом стоваришту’ Николе Сукијасовића Јерменина [...]“ (Владан Вирјевић, *Краљевско : праг у Србији : 1918-1941* (Краљево: Народни музеј и Историјски архив, 2006), 96, 227).

⁹¹ За Тихомира Тика Лазаријана накнадно је утврђено да је заиста стрељан, на основу података у „Отвореној књизи“ – **Регистру жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.** у надлежности Министарства правде Републике Србије. У уписном картону РКТТ, под **редним бројем 623** уписан је Лаза-

ријан Тихомир – са бројевима *Ујисној картиона 3419* (*Ојштинна ујиса* Ваљево – град) и **6543** (*Ојштинна ујиса* Чачак – град). Под бројем 3419 уписани су лични подаци: *Презиме и име*: Лазаријан Тихомир; *Пол*: мушки; *Националност*: непознати; *Месито иредивалишија*: Ваљево; *Земља рођења*: Србија; *Месито рођења*: Чачак; *Година рођења*: 1926; *Година сирадања*: 1945; *Датум сирадања*: 20.04.1945; *Месито сирадања*: А-непознато; *Начин сирадања*: стрелан; *Ситијус*: убијен; *Извор* – свдочење; *Име и презиме свдока*: Лубица Тешин; *Месито*: Лондон.

Под бројем **6543** уписани су нешто прецизнији подаци: *Презиме и име*: Лазаријан Тихомир; *Име родитеља*: А; *Пол*: мушки; *Националност*: Срби; *Месито иредивалишија*: Чачак; *Земља рођења*: Србија; *Месито рођења*: Чачак; *Година рођења*: 1927; *Година сирадања*: 1945; *Месито сирадања*: Ваљево; *Начин сирадања*: стрелан; *Ситијус*: убијен; *Извор* – литература; још ближи подаци налазе се у: Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затимљена прошлост : историја равнојораца чачанског краја*, кв. 3 *Лионија и слом. Ратне 1944. и 1945. година* (Чачак: Међуопштински историјски архив и Краљевско Народни музеј, 2004): 329-462; **Прилог књиге : Непотпуни списак погинулих током Другог светског рата из чачанског краја: бр. 5024: Презиме: Лазаријан; Очево име: А.; Име: Тихомир; и. рођ.: 1927; месито рођ.: Чачак; срез: тр.[навски]; смрти: стрељање; еизекутор: ОЗНА; месито иодбије: Ваљево; датум: 1945.00.00; формација: цивил (стр. 429); Миломир Јовановић, *Злочин без казне* (рукопис) (Чачак, 2009) (www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravdc.gov.rs/er/okrug/) (преузето 9. 07. 2014).**

На основу документације Озне (Удбе) коју БИА од 2004. предаје Архиву Србије (грађа је у поступку сређивања, те није у целости доступна истраживачима), у извештајима Озне о ликвидираним лицима наводи се: „[...] **Тихомир Лазаријан**, 18-годишњи Чачанин, којег су стрељали на сред пута код чесме у Каменици [...]“ (Милорад Д. Беаћ, „Терор ратних победника у Ваљево 1944/45“, *Гласник 44* (2010): 67-78).

Такође, о Тихомиру Лазаријану пронађени су и следећи подаци: „78. **Лазаријан Тихомир** (по народности Словенац, југословенског држављанства), Ваљево. Зак. СНС Ваљ. бр. 169/46 констатовано је да нема имовине. „Нема података о држању именованог за време окупације“ (Снежана Радић, *Конфискација имовине у ваљевском округу : 1944-1946* (Ваљево: Историјски архив, 2002), 69; <http://www.scribd.com/doc/132861722/S-radice-Konfiskacija-Imovine-u-Vajevskom-Okrugu-1944-46>) (преузето 9.7.2014).

⁹² Кћи Злата уписана је за део града који је обухватао улице – Кнез Милошеву, Цветну и Обилићеву са Лозницом. Сви наведени подаци такође су добијени од Радоша Ж. Мацаревећа.

⁹³ Стари Чачанин Слободан Ковачевић Батушка (Чачак, 1940), школски друг Артина Лазаријана (унука), такође је евоцирао успомене на свог другог Артина и његову породицу: „Лазаријани су славили Светог Николу... Некада је име Артина Лазаријана [деца – прим. М. М.], као добротвора и дародавца, писало на спомен-табли код Црвеног крста (он је седми или осми по реду) [...] Артин (млађи) био је тамнопут, дежмекаст, мало се теже кретао због дебелине [...] Врло послушно дете [...] Ја сам му био најбољи друг [...] Артинова мајка била је мршава жена, увек у тамној одећи [...] Живели су у кући са доксомат, јединој са доксаматима у Чачку, у чијем је призвему била трговина (лиму...)... Имали су огромни пржњоник и буњеве – за пржење кафе – јако високо, смештено у супротној, уличној страни Богђевићеве улице [...] Артинови брат и сестра, Слободан и Слободанка, били су јако лепа људи, црни, беле пути [...]“ (сећање забележила М. М. 24.2. 2012).

⁹⁴ „Артин (Лазар) Лазаријан и његова супруга Џили били су у браку 40 година, а имају кћи Оливију (супруг Брајан) и сина Лазара (супруга Мишса), као и брата Сема (супруга Сирануш) и синовце Алис и Мадлен. Породична церемонија поводом Артиновог упокојења одржана је у петак, 11. марта, а званична служба у суботу, 12. марта у Јерменској апостојској цркви Светог Григора Просветитеља у Ричмонду, Британска Колумбија (Канада). Сахрањен је у Ванкуверу.“ (<http://www.legacy.com/obituaries/vancouver/sun/obituary.aspx?n=artin-lazarian&pid=149176781>) (преузето 22.5.2015).

⁹⁵ Њихова имена имају и своје јерменске варијанте: Слободан = Ајказун, Слободанка = Ајкануш, Саво = Саак и Тихомир = Тигран.

⁹⁶ Андрија Б. Стојковић, Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија : 1937-1987* (Чачак: Чачански глас, 1987), 602-603, 605-608.

⁹⁷ Све Књиге умрлих из којих су навођени подаци у овом раду налазе се у фонду Међуопштинског историјског архива у Чачку.

⁹⁸ Међуопштински историјски архив Чачак, фонд Vага, K-1/15. На полсјини плаката исписано је црним мастилом: *Госпог. / Раду П. Брушији / индустриј. / Чачак*, а испод тога, графитном оловком: *Наћено у архиви Парној млина – Чачак / 20-III-1951*.

⁹⁹ *Чачански глас*, год. 1, бр. 3, 31. јул 1932, 6; *Чачански глас*, год. 1, бр. 5, 14. август 1932, 4; *Чачански глас*, год. 1, бр. 6, 21. август 1932, 4; *Чачански глас*, год. 2, бр. 16, 16. април 1933, 6.

¹⁰⁰ *Чачански глас*, год. 4, бр. 2, 12. јануар 1935, 2.

¹⁰¹ Љубомир Радивојевић Шаја (1932), пензионисани професор математике у чачанској Гимназији, у причи Прва фуруна са топлином се сећа свога зета, пекара Милана Смиљанића: „[...] Печени хлеб је имао посебно омањив мирис који се из радионице ширио у радњу, а потом на трг, где се мешао са мирисом Клефшинове саламе и Лазаријанове кафе. Такав мирис је, барем привидно, могао да засити гладне пролазнике [...]“ (Љубомир Радивојевић Шаја, „Прва фуруна“, у *Гарсон је имао душу : зајмиси и догађаји из мога окружења* (Чачак: Љ. Радивојевић, 2012), 84).

Миодраг Мијо Радојичић (1923-2012), некадашњи професор српског језика и књижевности у чачанској Гимназији, такође је евоцирао емотивно сећање на породицу Лазаријан: „Мој отац, Војин Радојичић из Чачка, био је трговац, имао је мануфактурну радњу у улици Краља Милана (строги центар), тачно преко пута радње Лазаријана.“

Лазаријан [Лазар – прим. М. М.] је био, такође, трговац деликатесном робом. Основни артикал у радњи била је кафе. Имао је више врста најквалитетније кафе и електрични апарат за мелвење кафе (то нико у Чачку није имао). Када се кафе пржи или меле, онда се опојни мирис кафе шири и ван дућана. А у радњи – дућану мирис кафе меша се са мирисом лимуна, поморанџи, банана, што у човеку буди изванредан осећај.

Своје муштерије поштовао је на леп, њему својствен начин. Човек се пријатно осећао у тој радњи – беспрекорно чиста, знао се сваки рел.

У граду Лазаријан је као честит, радан човек, веома поштован. Много је радио, скоро без предаха, јер он је сам зарађивао за своју бројну породицу. Нарочито је посветио велику пажњу васпитању деце. А они - Слободан, Слободанка, Саво, Тико, као деца знали су да поштују и да цене пожртвовање свога оца. Они су ту љубав према њему најлепше изражавали својим успехом у школи, понашањем у граду, на улици... Није претерано рећи да су они, деца, кроз цео свој век на најлепши начин потврђивали љубав према родитељима и породици“. Према подацима којима је располагао Мијо Радојичић, Слободан је био лекар, Слободанка фармалеут, док је Саво Лазаријан отишао у Канаду, где је постао индустријалац са великим грађевинским предузећем. Тихомир Тико је умро под неразјашњеним околностима, претпоставља се да је стрелан 1945. године (сећање забележено 6.8. 2010).

¹⁰² Злата Краповић, дипломирани инжењер архитектуре, извршни директор, овлашћени заступник и оснивач архитектонског бироа „Атриум“ д. о. о. Будва (www.ingkomora.me – приступљено 9.7.2014).

¹⁰³ Саво (Сем) Лазаријан одлази у Ванкувер (Канада) 1951, где се запошљава као рачуновођа у локалној компанији за производњу грађевинских скела (сл. 47). Након пет година напушта ово радно место и са супругом Сирануш 26. августа 1974. године покреће сопствени породични посао – оснива фирму Canada Scaffold Supply Co. Ltd. У почетку се бави продајом и изнајмљивањем скела увезених из Италије и Немачке. Током наредних неколико година започиње производњу сопствених скела и других грађевинских производа (покретних бина, трибина, конектора, челичних конструкција) које сада продаје, изнајмљује и поставља на захтев клијената. Истовремено, развијао је и линију конектора за дрвене и бетонске конструкције – CSS конекторе. У фирми је радио и најмлађи брат Артин (сл. 48). После 30 година, Scaffold Supply од пет запослених на једној локацији израста у компанију са преко 80 запослених на три локације (Mitchell Island, Richmond, British Columbia), проширивши се и на острва Келоуна и Ванкувер. Фирмом управљају Савове две

ћерке – Алис Лазаријан (механички инжењер) и Мадлен Лазаријан (цивилни инжењер), настављајући четрдесетогодишњу традицију обезбеђивања врхунске услуге и високог квалитета производа (сл. 50). Захваљујући безбедности, квалитету и задовољним клијентима, компанија Canada Scaffold је током година стекла завидну репутацију, поставши највећи произвођач скела у Британској Колумбији. Сваке године, од 1999. до 2014, Scaffold Supply, према избору потрошача, добија медаљу као најбоља компанија за производњу скела. Такође, од 2000. до 2009. године награђивана је сребрним и златним медаљама за спонзорство Lights of Hope, које додељује St. Paul's Foundation (<http://www.canadascaffold.com/history.asp> (преузето 17.6.2014) (<http://www.canadascaffold.com/company/canada-scaffold-history/>) (преузето 22.5.2015).

Саво је у Канади подигао јерменску цркву где су обе његове ћерке, које говоре и читају јерменски језик, похађале недељну школу. Савава супруга Сирануш била је један од предавача у овој цркви.

Поводом двогодишњице смрти Савовог брата Артина Лазаријана (9. април 1940 - 4. мај 2011) (сл. 62), Сава и Сирануш Лазаријан са породицом одржали су 17. марта 2013. године у Јерменској апостолској цркви Св. Григора Просветитеља (Ричмонд, Британска Колумбија) спомен деди Артину, родитељима Лазару и Селвини, браћи Слободану, Тихомиру и Артину, сестрама Слободанки и Злати, као и рођацима, жртвама геноцида - баби, њеном сину и двома кћерима (<http://www.stgregorychurch.ca/event-items/%D5%B0%D5%B8%D5%A3%D5%A5%D5%B0%D5%A1%D5%B6%D5%A3%D5%AB%D5%BD%D5%BF-requiem-service/>) (преузето 17.6.2014).

Ипак, ни посве много година, Сава Лазаријан није заборавио земљу у којој је рођен – редовни је спонзор годишње манифестације *Српски дани (Serbian Days)* у организацији Српске православне цркве Свети Архангел Михаило у Ванкуверу.

Донирао је и 3.000 долара за обнову кордунске цркве Свете Петке у Сјеничаку (<http://www.novosti.com/2013/04/kronika-22>) (приступљено 29.5.2015).

¹⁰⁴ Рукописно писмо Сава Лазаријана на две стране, исписано ћирилицом, стигло је мејлом 7. јула 2014, као одговор на мејл Маријане Матовић, упућен 19. јуна 2014. године поводом рада на тексту о чачанским Јерменима, чиме је остварен успешан контакт са последњим директним потомком Лазара и Селвине Лазаријан. Писмо се објављује готово у целости и аутентично, без стилских и правописних интервенција.

¹⁰⁵ „[...] Ваљево није напустио Агоп Баронијан, који је имао трговинске радње у Бирчаниновој улици, а кућу у улици Вука Караџића. Био је ожењен Јерменком из Шапца Драгицом Владиковић (Ватрују Вартабедијан). Њихове четири кћерке удале су се за Србе. Њихова радња је такође национализована после Другог светског рата [...]“ (Завен Дер-Хазарјан, „Ваљево Јермени“, *Ваљево: велики народни календар за пролеће 1995. годину* (1995): 298). Ваљевска породица Дер-Хазарјан родом је из Пакарчица, одакле су и чачански Јермени Лазаријани.

¹⁰⁶ *Дикран* је западнојерменска варијанта правилнијег облика имена *Тиран*.

¹⁰⁷ Правилнији облик је Катар.

¹⁰⁸ Емилија Вишњић, „Лазаријани, Чачани са Јерменске висоравни“, *Чачански глас*, Друштво, 18. јул 2014, 10-11.

¹⁰⁹ У породичним албумима родбине и пријатеља породице Лазаријан сачуване су старе фотографије – одељење трећег разреда учитељице Вуке Булатовић са 58 ђака (Чачак, 1935) на којој су Драгиша Лазовић и Сава Лазаријан; на мосту у Овчар Бањи (Рада Жиравац, Стево Станковић, Мико Рајковић, Нивес Берош, Вера Цукић, Душко Масларевић, Сава Лазаријан, Мимица Баудиш и Прешо Жиравац); браћа Артин и Сава Лазаријан у Канади; Драгиша Лазовић и Сава Лазаријан у Чачку, као и фотографија старог Чачка са бакалницом породице Лазаријан поред кафане „Пролетче“ (све фотографије објављене су уз текст Емилије Вишњић „Лазаријани, Чачани са Јерменске висоравни“, *Чачански глас*, Друштво, 18. јул 2014, 10-11).

¹¹⁰ Емилија Вишњић, *исти*, 10-11.

¹¹¹ Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац, књ. 2 1866-1915* (Чачак: Историјски архив, 1969), 599-600.

¹¹² У *Књизи за ујисивање гласача за избор часника и одборника ојштинске чачанске на дан 15. августа 1926. године* уписани су сви они који су гласали, уз следеће податке: редни број, број гласачког

списка, име и презиме са занимањем гласача, а међу њима уписани су и Артин [погрешно уписан као Артим – прим. М. М.] Лазаријан и Лазар Лазаријан (Радош Ж. Мацаревећ, „Општински избори у Чачку 1926. године“, *Изворник : грађа Међуојштинској историјској архиви* бр. 6 (1989): 173, 177).

¹¹³ Посрбљено јерменско име и презиме, непознатог оригинала.

¹¹⁴ Јерменско име *Арам* не постоји, у питању је име *Арам*, али се једном учињена грешка касније свуда понављала.

¹¹⁵ Са јерменског језика превео Бабкен Симоњан.

¹¹⁶ <http://glaszapadnesrbije.rs/7306848/Pomen-postradalin-jermenima-u-cacanskoj-crkvi/> (преузето 16.6.2015).

Литература

1. Андрић, Иво. *Проклетиа авлија*. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније, 1963.
2. Бајић, Јово, ур. *Јермени : историја – етноциг – расејање*. Београд: Српско-јерменско друштво, 2003.
3. Белић, Милорад Д. „Терор ратних победника у Ваљеву 1944/45“, *Гласник* 44 (2010): 67-78.
4. Бошковић, Ђурђе. „Средњовековни споменици североисточне Србије“. *Стираринар* I (1950): 186.
5. Boyle, John Andrew. “Raven’s Rock : A Mithraic Spelaum in Armenian Folklore?” *Acta Iranica : Encyclopédie permanente des Études Iraniques, Première Série, Vol. IV. Études Mithriaques : Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975* (Brill, Bibliothèque Pahlavi, 1978): 59-74.
6. Веселиновић, Рајко. „Ратови Турске и Аустрије 1683-1717. године, Градска привреда“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том I Стари, средњи и нови век, ур. Васа Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
7. Виријевић, Владан. *Краљево : град у Србији : 1918-1941*. Краљево: Народни музеј и Историјски архив, 2006.
8. Вишњић, Емилија. „Лазаријани, Чачани са Јерменске висоравни“. *Чачански глас*, 18. јул 2014, Друштво.
9. Давидовић, Горан и Милош Тимотијевић. *Запамњена прошлост : историја равнограца чачанског краја, књ. 3 Аонија и слом. Рајне 1944. и 1945. година*. Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004.
10. Даријевић, Душан. „Мирис душе : наш град је недавно посетио јерменски песник, преводилац, србиста и почасни конзул Републике Србије у Јерменији, Бабкен Симоњан“. *Чачанске новине*, 13. јул 2010, Култура.
11. Дер-Хазарјан, Завен. „Ваљевски Јермени“. *Ваљевац : велики народни календар за јерменску 1995. годину* (1995): 298.
12. Доменти[j]ан. *Животи и Светиога Саве и Светиога Симеона*. Београд: Српска књижевна задруга, 1938.
13. Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице : илеографско-филолошки ирилози*. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1971.
14. *Животи и обичаји народни*, уредник Тих. Р. Ђорђевић. Књ. 15 *Архивска грађа за занатле и еснафе у Србији : од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, уредник Тих. Р. Ђорђевић, 115-116. Београд: Српска краљевска академија, 1925.
15. Игић, Горан. „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“. *Печалки*, 27. август 2010, Интервју.
16. *Извештај чачанске Гимназије за школску 1928-1929. годину*. Чачак: Гимназија, 1929.
17. *Извештај чачанске Гимназије за школску 1929-1930. годину*. Чачак: Гимназија, 1930.
18. *Извештај чачанске Гимназије за школску 1930-1931. годину*. Чачак: Гимназија, 1931.
19. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1931-1932. годину*. Чачак: Гимназија, 1932.
20. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску годину 1933-1934*. Чачак: Гимназија, 1934.
21. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску годину 1934-1935*. Чачак: Гимназија, 1935.
22. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску годину 1935-1936*. Чачак: Гимназија, 1936.
23. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1939-40. годину*. Чачак: Гимназија, 1940.
24. “Itinéraire de Constantinople a Abouchir : par Arz-Roum, Tavriss, Tehéran, Isfahan et Chiraz; rédigés dans les années 1828 et 1829 : par le comte Serristori, ancien colonel d’état-major au service de Russie”, у *Bulletin de la Société de Géographie. Deuxième Série. Tome Premier. Paris, Chez Arthus-Bertrand, Librairie de la Société de Géographie, Rue Hautefeuille, № 23. 1834, 367*.
25. Jović Lazić, Ana, Sanja Jelisavac Trošić i Aleksandar Jazić. „Problem Nagorno Karabah u svetlu bilateralnih odnosa članica Minsk grupe OEBS-a“. *Međunarodni problemi* 63 (4) (2011):607. (<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0025-8555/2011/0025-85551104583J.pdf#search=„jerمني“>) (преузето 22.5.2014).

26. Каниц, Феликс. *Србија : земља и сџановништво од римској доба до краја XIX века*, књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга и Рад, 1985.
27. Костић, Миливоје М. *Усџон Београда 2 : џослови и дани џириоваца, џириредника и банкара у Београду XIX и XX века*. Приређивање, коментари и објашњења Милена Радојчић, Мирјана Чавић, Мирна Ковачевић, Гордана Гордић. Београд: Библиотека града Београда – Београдско читалиште: „Грмеч“ – Привредни преглед: Историјски архив Београда: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2000.
28. Лазић, Љиљана. *Јерменска црква у Новом Сагу : избрисана башџина*. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2014.
29. Летић, Ковиљка. *Основне школе у Чачанском округу : 1918-1945*. Београд: Службени гласник; Чачак: Међуопштински историјски архив, 2014.
30. Л. [Лешовић] С. [Станојевић], З. [Зорица]. „Две отаџбине почасног конзула : јерменски књижевник Бабкен Симоњан гост Градске библиотеке“. *Чачански џлас*, 25. јун 2010, Култура.
31. Марковић, Б. „Срби су као Јермени“. *НИН*, 27. фебруар 2003, Друштво.
32. Матовић, Маријана. „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“. *Зборник радова Народной музеја XLIII* (2013): 61-75.
33. Маџаревић, Радош Ж. „Општински избори у Чачку 1926. године“. *Изворник : џрађа Међуоштинској истџоријској архива* бр. 6 (1989): 173, 177.
34. Маџаревић, Радош Ж. *Први џрађани Чачка : 1839-1914*. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.
35. Милитар, Трива. *Нови Сад : на раскрсници минулој и садањег века*. По изворима, забелешкама и сеђању Трива Милитар, приредио Живко Марковић. Нови Сад: Градска библиотека, 2000.
36. Мишић, Марика и Андреја Adamović, „Prohujala vremena – tog Zaječara više nema = Past times – that Zaječar no longer exist“, Regionalni centar za talente – Bor, 2012, 20, <http://talentibor.com/wp-content/uploads/2012-REP-Marica-Misic-Andreja-Adamovic.pdf> (преузето 24.5.2015).
37. Мојсиловић, Мирослав Миле. *Само је један џивој џрад : зајиси о сџаром Чачку*. Приредила Нада Деспотовић. Чачак: Народни музеј, 2000.
38. *Nacionalni gradanski*, 9. јун 2008, <http://www.naslovi.net/2008-06-09/gradjanski/novosadskijermeniscezli-lagano-i-gotovo-neosetno/700750>
39. Никитовић, Божидар. *Основна школа „Сџејџа Сџејановић“ : Горња Горевница : 1919-1999*. Горња Горевница: ОШ „Степа Степановић“, 1999.
40. Овакимјан, Ашот. *Срби и Армени : кулџурне и књижевне везе од краја XVIII до џочетџка XX века*. Предео Добрило Аранитовић. Београд: Српско-арменско друштво, 1993.
41. „Отворена књига“ – Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. (Министарство правде Републике Србије) (www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/ot/okrug/)
42. Перуничић, Бранко. *Чачак и Горњи Милановац*. Књ. 2 *1866-1915*. Чачак: Историјски архив, 1969.
43. Петровић, Илија. *Са свих сџџрана срџски добровољци : 1912-1918*. Нови Сад: И. Петровић, 2005.
44. Поповић, Душан Ј. *Београд кроз векове*. Београд: Туристичка штампа, 1964.
45. Премроу, Мирослав. „Јерменска колонија у Београду : историска скиџа с документима“. *Сџоменик LXVI* (1926): 217.
46. Prošić Dvornić, Mirjana. *Odevanje u Beogradu и XIX i početkom XX века*. Београд: Stubovi kulture, 2006.
47. Радивојевић, Љубомир Шаја. „Прва фуруна“. У *Гарсон је имао душу : зајиси и дођађаји из мојџ окружења*. 84. Чачак: Љ. Радивојевић, 2012.
48. Р. [Радисављевић], З. [Зоран]. „Српски афоризми на јерменском“. *Полиџџика*, 17. априла 2015, Култура.
49. Радић, Снежана. *Конфискаџија имовине у ваљевском округу : 1944-1946*. Ваљево: Историјски архив, 2002, 69 (<http://www.scribd.com/doc/132861722/S-radice-Konfiskacija-Imovine-u-Valjvskom-Okrugu-1944-46> - приступљено 9.07.2014).
50. Радовановић, Слободан, Александар Станојловић, Иван Тодоровић, Снежана Матковић, Стеван Роксандић и Татјана Тодоровић. *Сви срџски манасџири : водич до свакој манасџира*. Београд: Magic Map, 2014.
51. Ризнић, М. [Михаило] Ст. „Манастир Витовница“. *Сџаринар V* (1888): 8-14.

52. Самарџић, Радован. „Београд под Турцима“. У *Београд кроз векове*. Уредник Душан Б. Чолић, 36-37. Београд: Коларчев народни универзитет, 1954.
53. Самарџић, Радован. „Београд у међународној трговини XVI и XVII века“. У *Историја Београда*, уредник Васа Чубриловић. Том 1 *Сџари, средњи и нови век*, уредник Васа Чубриловић, 324-325, [359], 365. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
54. Симонян, Бабкен. „Армяне в Србији в XIII – XX веках“. Журнал *Анив* (Минск), № 3(6) (2006): 14-24.
55. Симоњан, Бабкен. „Ић’ сачувало јерменску душу. [О београдским Јерменима Сукиасовић]“. *ТВ-новости*, 12. јануар 1994.
56. Симоњан, Бабкен. „Огрејано косовским сунцем“, прир. Маријана Матовић. *Дисово њролеће* бр. 41 (2010): 28-29.
57. Симоњан, Бабкен. „Књига као култ и духовна храна“. *Глас библиотеке* 18 (2011): 51-66.
58. Симоњан, Бабкен. *Кроз балканску ватуру : њуџоџисџи, есеџи, разџовори*. Београд: Маштел комерџ, 1995.
59. *Сџоменџ СКА*, XLII (1905): 10, 12.
60. Србуловић, Ђорђе М. *Краџџка историџа Новоџ Саџа*. Нови Сад: Прометеџ и Општински завод за заштиту споменика културе, 2002, 69.
61. Стевановић, Петар, Драга Гарашанин, Милутин Гарашанин, Владимир Конџић, Љубиџа Зотовић, Божидар Ферјанџић, Јованка Калић Миџушковић, Горџана Марјановић Вуџовић, Мариџа Бајаловић Хаџи-Пешић, Марко Поповић, Хазим Шабановић, Радован Самарџић, Раџко Веселиновић, Павле Васић, Радмила Тричковић и Васа Чубриловић. *Историџа Београда*. 1 *Сџари, средњи и нови век*. Уредник Васа Чубриловић. Београд: Српска академиџа наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
62. Стојанчевић, Видосава. „Етнички односи у XIX веку : Формирање етничке структуре и етнички односи у Београду после другог устанка 1815-1830.“ У *Историџа Београда*, уредник Васа Чубриловић. Том 2 *Девџинастџи век*, уредник Васа Чубриловић, 523. Београд: Српска академиџа наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
63. Стојковић, Андриџа Б. К. и Бранко В. Ковачевић. *Чачанска џимназиџа : 1837-1987*. Чачак: Чачански глас, 1987.
64. Tancoigne, J. M. *A Narrative of a Journey into Persia, and residence at Teheran; containing a descriptive itinery from Constantinople to the Persian Capital, also a variety of anecdotes illustrative of the history, commerce, religion, manners, customs of the inhabitants, military policy of the government, & c.* London: Printed for William Wright, 46, Fleet Street, 1820.
65. Тасић, Никола, Љубиџа Зотовић, Јованка Калић, Радмила Тричковић, Петар Милосављевић, Даница Милић, Бранко Максимовић, Бранислав Коџић, Јован Милићевић, Бранислав Гаџоријевић, Никола Вучо, Здравко Антонић, Бранко Петрановић, Александар Ђорђевић, Милорад Маџура. *Историџа Београда*. Београд: Српска академиџа наука и уметности, Балканолошки институт: „Драганић“, 1995.
66. Тодић, Бранислав. *Грачаница : сликарсџиво*. Приштина: Музеџ у Приштини, Народна и универзитетска библиотека и Универзитет у Приштини, 1999.
67. Љебли, Евлиџа. *Putopis : odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979.
68. Чџогоџа, Бранкиџа. *Наџџџариџи срџпски џирилски наџџџисџи : XI-XV век : (Граџиџа, орџџоџраџиџа и џезџк)*. Београд: Чџогоџа штампа, 2014.
69. Чубриловић, Васа, Владимир Стојанчевић, Петар Милосављевић, Даница Гаџриловић, Милован Радовановић, Бранко Максимовић, Богдан Несторовић, Даница Милић, Никола Вучо, Серџије Димитријевић, Видосава Стојанчевић, Сребриџа Кнежевић, Милка Јовановић, Владета Тешић, Радован Самарџић, Димитрије Вученов, Миоџраџ Јовановић, Верена Хан, Стана Ђурић Клајн, Миоџраџ Николић, Јован Дубоваџ, Светислав Шумаревић, Љубомир Дурковић-Јакшић, Радмила Петковић, Владимир Станојевић, Радивоје Марковић. *Историџа Београда*. 2 *Девџинастџи век*. Београд: Просвета, 1974.
70. Шкаламера, Жељко и Марко Поповић. „Нови подаци са плана Београда из 1683“. *Годишњаџ иџраџа Београда*, књ. 23 (1976): 46.

Некњижна грађа

1. Копије оригиналних докумената из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку (*Пријавна листа, рукописне молбе и уверења, изводи из Књига цркве храма Светиої Вознесења у Чачку за уписивање умрлих*)
2. Забележена сећања Чачана Миодрага Мија Радојичића (1923-2012), Слободана Ковачевића Батушке (1940) и Душана Даријевића (1964)

Armenians in Cacak : 1885-1948 (part II)

Although geographically far apart, Serbia and Armenia have been close and friendly countries, thus the first more significant Armenian colony in Serbia was formed as early as XIII century. Dynamic process of mutual cooperation and enrichment of economic, spiritual and cultural-literary connections of Serbs and Armenians begins when Saint Sava, while travelling in 1235 through east Christian countries, visited Cilicia Armenia for the first time (Armenian country on the coast of Mediterranean Sea which existed from IX to XIV century, now in Turkey), where he was impressed by ancient Armenian monuments, so he made a decision to invite Armenian builders and architects to take part in building Serbian holy buildings. That is why the influence of Armenian Medieval building craftsmanship (architecture) on Morava school of architecture is obvious (Studenica, Zica, Vitovnica...). In the period from XIII to XVIII century Armenians were settling in Serbia several times, mostly in Belgrade and Novi Sad. The last bigger migration happened at the end of XIX and beginning of XX century, after planned pogroms which were carried out on this ancient Christian nation by the Turks, especially after 1915 when a few Armenians settled not only in Belgrade and Novi

Sad, but also in other towns – Pancevo, Vrnjacka Banja, Krusevac, Knjazevac, Sabac, Mladenovac, Zajecar, Negotin, Svilajnac, Nis, Aleksinac, Vranje, Paracin, Jagodina, Valjevo, Kraljevo, Cacak.... Although not so numerous, Armenians, as a trade nation, represent an important economic and social factor in the environments where they live, enriching by their contribution Serbian science, culture, music, art ... Serbian people have always been hospitable towards Armenians, giving them shelter and support, and subsequently Armenians have partly accepted local tradition. At the end of XIX century several Armenian families settled in Cacak and their main occupations were trade and coffee grinding. First known record of Armenians in Cacak is Arut Nigos (1846 [?] /1906), then Artin Nikolic (1845 [1855?] – 1904), Marko Sarkisovic (1846 [?]-1906), Serkez {Sarkis} Berberijan (1887-1918), Narkis [Narkas] Bricki (1890 [?]), Artin Lazarijan (1860-1928) and his son Lazar Lazarijan (1883-1948) with his family. However, today, there are almost no records about life of Armenians in Cacak, except for very few preserved documents in the funds of Regional History Archive in Cacak, Record Book of Live Births, Marriages and Deceased and family crypt of the Lazarians on the old cemetery in Cacak, which are shown in the second part of the paper.

Marijana Matovic, Mr

Les Arméniens à Cacak : 1885-1948 (2ème partie)

Bien que géographiquement extrêmement éloignées, la Serbie et l'Arménie sont des pays spirituellement proches et amicaux, aussi la première colonie arménienne la plus importante en Serbie se forma déjà au XIIIème siècle. Le processus dynamique de collaboration mutuelle et d'enrichissement des relations économiques, spirituelles et culturo-littéraires des Serbes et des Arméniens commença lorsque Saint Sava, voyageant en 1235 à travers les pays chrétiens de l'Est, visita aussi pour la première fois l'Arménie cilicienne (état arménien au bord de la Méditerranée qui exista du IXème au XIVème siècle, à présent en Turquie), où il fut émerveillé par les monuments arméniens anciens, aussi décida-t-il de faire appel aux bâtisseurs arméniens pour participer à la construction des sanctuaires serbes. De là provient l'influence évidente de la construction moyenâgeuse arménienne sur l'école morave d'architecture (Studnica, Zica, Vitovnica...). Du XIIIème au XVIIIème siècle, les Arméniens immigrèrent en Serbie à maintes reprises, la plupart à Belgrade et à Novi Sad. La dernière immigration majeure se déroula à la fin du XIXème siècle et au début du XXème siècle, après les pogroms planifiés qui furent effectués sur ce peuple chrétien ancien par les Turcs et particulièrement après l'année 1915, lorsque quelques-uns des Arméniens, à part à Belgrade et à Novi Sad, peuplèrent aussi d'autres villes – Pancevo, Vrnjacka Banja, Krusevac, Knjazevac, Sabac, Mladenovac, Zajecar, Negotin,

Svilajnac, Nis, Aleksinac, Vranje, Paracin, Jagodina, Valjevo, Kraljevo, Cacak... Bien que n'étant pas si nombreux, les Arméniens comme nation commerçante représentent un facteur économique et social important dans les milieux dans lesquels ils vivent, enrichissant également par leur contribution la science, la culture, la musique, l'art... serbes. Les Serbes reçurent toujours de manière accueillante les Arméniens, leur procurant un refuge et un soutien, ainsi les Arméniens acceptèrent d'une certaine manière la tradition locale. À la fin du XIXème siècle, quelques familles arméniennes immigrèrent également à Cacak, s'occupant en général du commerce et du broyage du café (tamis), comme leur activité principale. La première mention jusqu'à présent connue des Arméniens à Cacak est Arut Nigos (dans le document de 1885/1886), puis Artin Nikolic (1854 [1855 ?]-1904), Marco Sarkisovic (1846 [?]-1906), Serkitz [Sarkis] Berberian ([?]-[?]), Narkis [Narkas] Britzki (1890-[?]), Artin Lazarian (1860-1928) et son fils Lazar Lazarian (1883-1948) avec sa famille. Toutefois, sur l'existence des Arméniens d'antan de Cacak, il n'y a aujourd'hui presque aucune mention, à part les documents peu nombreux conservés dans les fonds des Archives historiques intercommunales à Cacak, dans les registres de naissance, de mariage et de décès et dans le caveau de famille des Lazarian à l'Ancien cimetière de Cacak, présentés dans la deuxième partie du travail.

Marijana MATOVIC, Mr

*Сл. 1 - Манастир Врховница (XIII век)
код Пејровца на Млави*

*Сл. 2 - Манастир Јерменчић (XIV век)
код Сокобање*

*Сл. 3 - Улична фасада и главни улаз у некадашњу
Јерменску цркву у Новом Саду
(пoдигнута 1746, срушена 1963)*

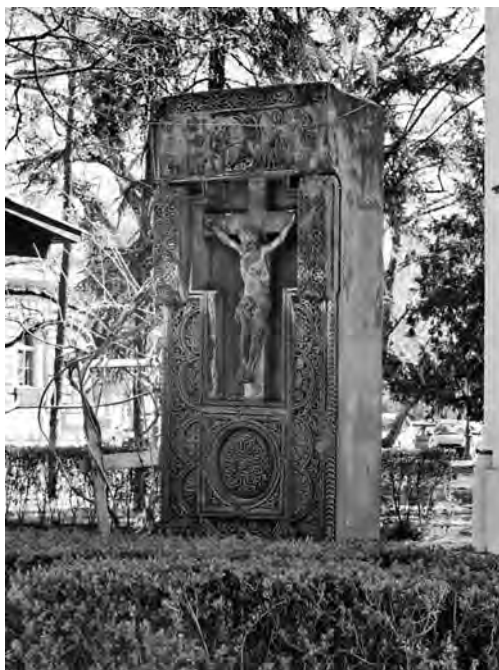
Сл. 4 - Јерменски шјрвовац (XVI век)

Сл. 5 - Јерменске надгробне плоче из 1685. (у њозадини) и 1714. године на Калемегданској њерђави у Београду

Сл. 6 - Некадашњи Јерменски дом у Београду (Далмајинска улица бр. 78)

Сл. 8 - Хачкар њоред улаза у манастирску цркву Свeјој арханђела Гаврила у Земуну, њосвећен настрадалим српским њилошима (рад јерменској вајара Рубена Налбанђјана, њосћављен 1993)

Сл. 7 - Хачкар на Булевару Михајла Пушћина у Новом Саду, на месту где се до рушења 1963. године налазила Јерменска црква (рад јерменских уметника, њосћављен 1992, свечано оћкривен 15. јануара 1993)

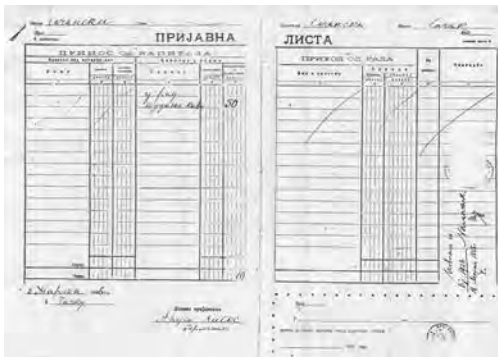
Сл. 9 - „Сломљено крило“, сћомен-обележје њодинућо 1995. недалеко од духовној центира Јерменије – Ечмиадзина, у знак сећања на српске њилоше њоинуле у Јерменији 1988. године

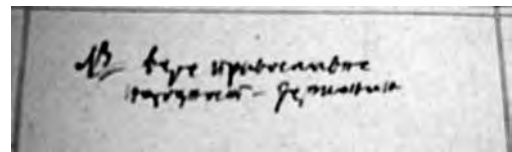
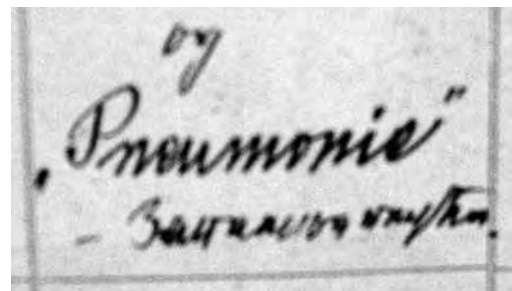
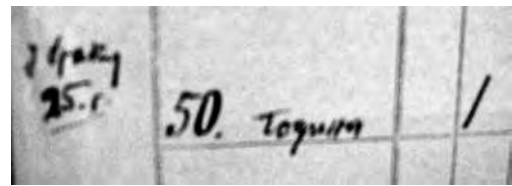
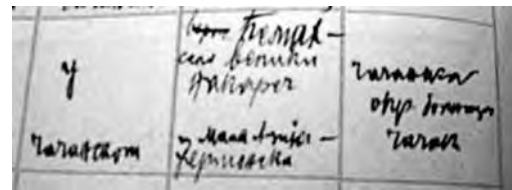
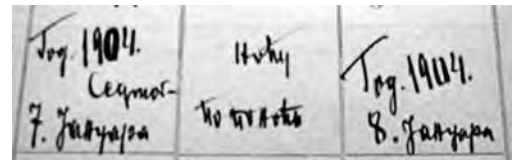
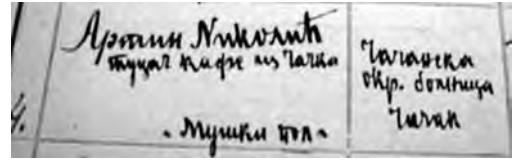
Сл. 10 - Цицернакаберд („Ласїина шврђава“), меморијални комплекс наомак Јеревана, њосвећен жрївама геноцида над Јерменима (званично отворен 29. новембра 1967)

Сл. 11 - Папїријарх Јерменске апостолске цркве Гареџин Друџи, њреседник Републике Србије Томислав Николић и њреседник Руске Федерације Владимир Пуџин у Цицернакаберду одају њочасї жрївама геноцида (24. април 2015)

Сл. 12 - Пријавна листиа Аруџиа Нијоса, њрва сїрана (Чачак, 1885-1886)

Сл. 13 - 19 - Арїшин Николић, извод из Књиге умрлих за 1904. јогину

№ 15. Марко Саркисовић
познат као првостројар
Јерменски професионал
лициниот дома.

Национал 60. година Козначес.

Татарски
Султан
Султан
Татар
Јуни 1906.
С. Арменска

Марко Саркисовић
Јерменски професионал
лициниот дома.

Јуни 1906. у
Јерменски С. Арменска Татарски.

Национал

Јуни
С. Арменска Татарски
Јерменски

Национал
Јуни.
Јерменски професионал
лициниот дома.

Сл. 20 - 27 - Марко Саркисовић,
извод из Књиге умрлих за 1906. годину

Сл. 28 - Др Серкез Берберијан (1887-1918), санијетски капетан прве класе српске војске

Сл. 29 - Учијељница Милка С. Берберијан са ученицима првој (или другој) разреда Основне школе у Горњој Горевници код Чачка (1927)

Сл. 32 - Лазаријани – снаха Селвина (рођена Владиковић), син Лазар и отац Аријин (седи) (почетак двадесетих година XX века, фото-аишеље Тома Зуйана, Чачак) (фотодокументација Сава Лазаријана)

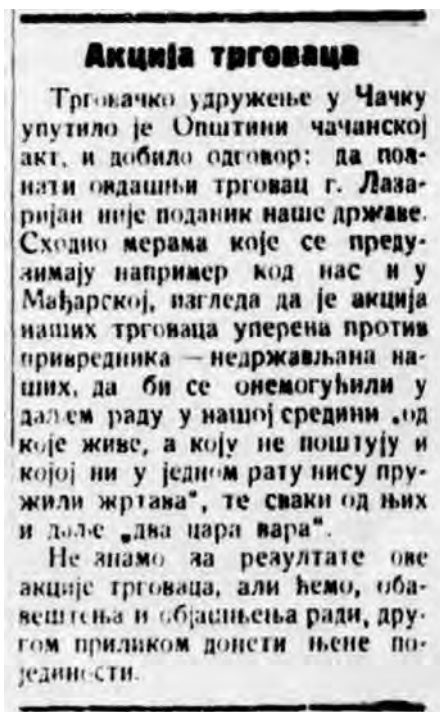
Сл. 30 - Трбовинска радња њородице Лазаријан (у њриземљу) и сѝан (са доксайом) (Чачак, њдесетих година XX века)

Сл. 31 - Трбовинска радња и сѝан (са доксайом) њородице Лазаријан (њољед ка Анимовића кући)

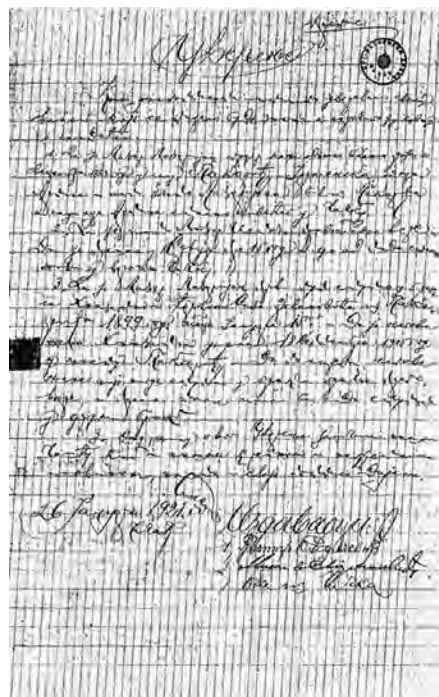
Сл. 37 - Ојлас радње Лазара Лазаријана („Чачански јилас“, 21. август 1932)

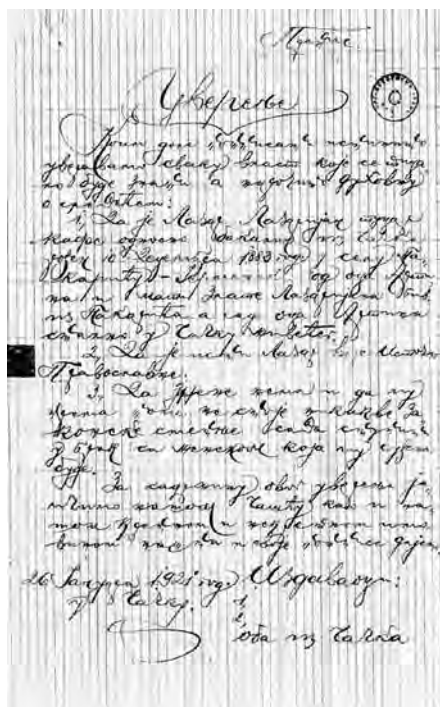
Сл. 38 - Акција трговаца против породице Лазаријан („Чачански јилас“, 12. јануар 1935)

Сл. 39 - Драгиша Лазовић (стоји у јорњем реду, шестии слева) и Саво Лазаријан (стоји у јорњем реду, шрећи здесна) у одељењу шрећеи разреда основне школе код учитељице Вукосаве Вуке Булајиовић (Чачак, 1935)

Сл. 40 - Уверење Лазару Лазаријану да може стиуишии у друји брак, ирва сирана (Чачак, 26. јануар 1921)

Сл. 41 - Уверење – изјава сведока да Лазар Лазаријан може стиуишии у друји брак, ирва сирана (Чачак, 26. јануар 1921)

Сл. 46 - Породична гробница Лазаријанових на старом Чачанском гробљу (фото: Маријана Мајковић)

Сл. 47 - Кћи Злајна, отац Лазар и син Тихомир Тихо Лазаријан (деталј са сѐменика) (фото: Маријана Мајковић)

Сл. 48 - Највиши на јерменском језику на њолеђини сѐменика њородице Лазаријан: Арјин Лазарјан рођен у Кемаху Бајарич Јерменија (фото: Маријана Мајковић)

Сл. 49 - Маријана Мајковић и Бадкен Симоњан на изложби Две оцајдине Бадкена Симоњана (Градска дидлѡиотека „Владислав Пейковић Дис“ у Чачку, 21. јун 2010)

Сл. 50 - Усѡишина њородице Лазаријан данас – (слева на десно) Алис, Сирануш, Магден и Саво (Сем) (Канада)